

Bakos Áron

Tudománytörténeti vázlat a katonaság néprajzi kutatásához¹

Bevezetés

A néprajztudomány számos, a katonaság közegében kialakuló vagy ehhez kapcsolódó szöveget, szokást, gyakorlatot tárt fel. A gyűjtött anyag a legkülönbözőbb témakörökbe tartozik, az anyagi kultúra kutatásától a folklorisztikán át a társadalomnéprajzig a néprajztudomány minden nagyobb területét felöleli. A kutatások gazdagsága és jelentősége ellenére az eredmények általános áttekintésére még nem került sor. Jelen írás arra tesz kísérletet, hogy az e tárgyba sorolható hazai kutatásokat röviden felvázolja és értékelje.

A kutatások magas száma, a téma rendkívül szerteágazó volta és a tudományos munkát általában is egyre inkább jellemző specializáció miatt az áttekintés során nem törekedhettem a teljességre. A szöveg így nem mentes a hiányoktól és az aránytalanságoktól. Az eddig felsoroltak mellett ennek egyik oka, hogy már maga a téma körülhatárolása is kihívást jelentett: ki a katona, mi a katonaság? A kérdéssel a korszak és a tevékenység kijelölésének problémájára kívánok rámutatni.

A sokszor szabályozatlannak, autonómnak lefestett népi kultúráról általában elmondható, hogy erősen befolyásolták a különböző állami és egyházi intézmények, törvények (Keszeg 2018). Így a katonasággal kapcsolatban is felvethetjük, hogy kiindulási pontunk egy törvény, mint mondjuk az általános hadkötelezettség bevezetése (1868) vagy a reguláris hadsereg megszervezése (1715) legyen. Ugyanakkor ezzel a katonaság tárgyalásából olyan témákat szorítanánk ki, mint két szabadságghar-

---

¹ A szöveg elkészítése során nyújtott tanácsaiért, segítségéért Keszeg Vilmosnak tartozom köszönettel.

cunk huszár és kuruc hagyománya, ahogy valószínűleg azt is jogosan vehetjük fel, hogy – jelen témánk szempontjából – egy törvény bevezetése legfeljebb változást, de nem cezúrát jelent a népi kultúrában. A behatárolás alapja ugyanakkor lehet fogalmi is, s ez esetben a katonát egyszerűen fegyverforgató emberként is leírhatjuk. A megközelítés kétségtelen előnye az lenne, hogy bizonyos – máskülönben elszigetelt témaként kezelt – ábrázolások, beszédmódok és jelenségek összefüggéseit láttatni engedné. Ez esetben viszont féltő, hogy megemészthetetlenül nagy szeletét próbálnánk lehasítani a néprajzi kutatásoknak, illetve olyan szerepeket mosnánk össze, mint a katona, a betyár, a felkelő, a forradalmár vagy a partizán.

A következőkben ezért elsősorban azt a praktikus szempontot veszem figyelembe, miszerint a napjainkban még terepmunka során gyűjthető szövegtípusokra, jelenségekre, adatokra fókuszálok. Ugyanakkor, ha csak rendkívül röviden és vázlatosan is, de kitekintek olyan jelenségekre is, amelyek műfajiségükben vagy lefolyásukat tekintve zártak, az élő kultúrában a maguk közvetlenségében nincsenek jelen, de mint mentalitás, téma, emlékezet a recens anyagban is felsejlenek.

Folklór

A katonaság jelenlétével gyakorlatilag minden folklór műfaj esetében számolhatunk. Mint karakter, a katona felbukkan a hősepikában, a mesékben, a mondákban, a dalokban, a balladákban, az anekdotákban, a viccekben, a proverbiumokban, igaz történetekben tehát a legkülönbözőbb műfajú, megformáltságú, regiszterű szóbeli alkotásokban és közlésekben. A katona alakját így már Aiszóposz meséi között is megtalálhatjuk (például *A két katona és a rabló*, Perry 524), s a magyar anyag legkülönbözőbb típusaiban tűnhet fel (lásd például AaTh 330B, AaTh 562, AaTh 675, AaTh 800, AaTh 812, AaTh 935, AaTh 951–952, AaTh 1544A; MNK 1920J; MNK 1920K). Karaktere általában a kópéé, humor, gátlástalanság és agyafúrtság jellemzi. A hiedelemtörténetekben is egészen hasonló szerepben tűnik fel, itt is szellemi fölényben van környezetével és a negatív figurával, ártó lényvel szemben, akit olykor nevetségessé is tesz. Mint megoldást nyújtó személy felismeri a váltott gyermeket (Versényi 1901: 267–268), megmenti a boszorkány által megrontott lányt (Feltóthy 1896: 92), csúffá teszi a bűbájós asszonyt (Bálint 1930: 49). A viccekben szín-

tén gyakran találkozhatunk a katonaság közegével és a háborúval mint témával, így például, ha a közéleti viccek szereplőinek foglalkozását vesszük számba, akkor a „fegyveresek” (katonák és rendőrök) igen gyakori említését regisztrálhatjuk (Katona 1980c: 146–148). E gyakoriság korántsem meglepő, ha tekintetbe vesszük, hogy a műfaj szövegei általában ellenzéki hangot ütnek meg és szembehelyezkednek a hatalom birtokosaival (Katona 1980c: 80): a katonaság, a maga rögzült hagyományaival, me-rev hatalmi szerkezetével hálás, jól kifigurázható témát és közeget jelent e szövegnek.

Legyen azonban bármilyen gyakori szereplője a katona a fenti műfajoknak, esetükben a kutatás nem különböztet meg a katonasághoz kapcsolódó, önálló alműfajokat. Ezzel szemben négy olyan műfaj is van, melyek esetében a téma önálló típust alkot, ez a ballada, a dal, az anekdota és a történeti monda. A katonaballadák kutatására az esztétikai szempontok hangsúlyos érvényesülése miatt a kutatás kevesebb figyelmet szentelt (vö. Kríza 1971: 187). A katona alakja azonban a balladák régebbi szövegrétegében is gyakran felbukkan, ahol férfi vagy női szemszögből megszólalva, de minden esetben sötét színekkel festik le az intézményt. A szolgálatra kötelezettek keserűségét egy-egy, a sorozás miatt elbujdosó, kesergő férfi balsorsán keresztül éneklük meg (*Dancsuj Dávid, Lugosi Pista*), míg női szempontból a katona feltűnhet a csábító, erőszaktevő szerepében (*Molnár Anna, Visznek el engemet*) (vö. Soltész 1986).

A dal esetében a téma első nagyobb gyűjteményére vezethetjük vissza a típus kanonizációját. Erdélyi János a *Népdalok és mondák* első kötetének kilencedik fejezetében *Katona és hadidalok* címszó alatt huszonnégy dalt közöl (Erdélyi 1846: 351–368). Az első kötetnek azonban más részében is felfedezhetünk a katonaság témáját érintő dalokat, így a „tizenharmadik könyv” *Vegyések* fejezetcím alatt közölt alkotások mellett a legtöbb műből álló (százhatvanhét darab) első, szerelmi dalokat tartalmazó, valamint a nyolcadik, *Történeti, nemzeti dalok*, a kilencedik *Romanczok és rokon*, valamint a tizenkettedik *Csango* [!] *dalok* című részben is. Erdélyi következtelenségeire, illetve pontosabban a kategóriák átfedéseire azért is mutattam rá részletesebben, mert ez később is visszatérő problémája marad a dalok gyűjtésének és osztályozásának: „Ahogy egymás mellé kerültek a variánsok, azonnal kiviláglott, hogy a hagyományos műfaji felosztás: szerelmi, katona, pásztor, lakodalmas stb. csak bizonyos fenntartással tartható meg. Ugyanannak a szövegnek 2–3 műfajba tartozó varián-

sai is vannak, mint példáink mutatják” (Mona 1959: 572). Így bár a műfajnak önálló, tematikus kötetei is megjelentek (Kálmány 1952, Borsy–Rossa 1954), egyes gyűjtésekben valóban azt láthatjuk, hogy egészen más beosztásban találjuk a katonadalokat, így például Lázár Katalin a Tápió mente népdalairól készült előtanulmányában a summás- és katonaelethez kapcsolódó szövegek kategóriáján belül közöl katonadalokat (Lázár 1985: 942–944; vö. Szapu 1998). A problémára reflektálva Katona Imre több írásában is árnyalta a műfaji beosztás kérdését (Katona 1970; Katona 1975), a katonadalokat az általa kidolgozott hatos beosztásban a történeti-társadalmi énekek csoportjában helyezte el olyan szövegtípusok között, mint a kuruc énekek, 48-as dalok vagy a betyárénekek.² Békési Gábor és Tóth Arnold részben Katona nyomán, egy katonakönyv szövegeinek elemzése alapján mutat rá, hogy nemcsak a leggyakrabban keveredő szerelmi és katonadal, de szinte bármely téma összekapcsolódhat egymással (Békési–Tóth 2006: 567). Ugyanakkor Banó István Erdélyi János beosztásának alapvető helyessége mellett érvel, s mint fogalmaz, „az egyes népdalfajták közti különbséget a nép is érzi, és nagyon jelentősnek tartja. Ezek szerint továbbra is elfogadhatjuk – hogy tárgyunknál maradjunk – a »katonadal« fogalmának helyességét. A katonadal a népdalok ama fajtája, amelyben a nép azt fejezi ki, hogy mit jelent a katonáskodás élménye egyrészt maguknak a katonáskodó egyéneknek, másrészt azoknak, akiket a katonasághoz bevonuló elhagy: lényegében tehát az egész közösségnek” (Banó 1983: 38). Későbbi írásaiban Katona Imre fordította éppen afelé a különbség felé a kutatók figyelmét, ami e Banó által is behatárolt két csoport között rajzolódik ki az élmény megragadásában. Írásaiban megállapítja, hogy a katonadalok jellemzően férfi műfajnak számítottak (Katona 1980b: 267), ugyanakkor arra is rámutat, hogy a népdalok és népballadák olyan műfajai is, mint a katonadal, fokozatosan „elnőiesedtek”, elvesztették harcias jellegüket, líraibbá váltak és az otthon vált meghatározó helyszínükké, s ezzel olyan témák váltak hangsúlyossá, melyekhez a nőknek is

² A szövegek nagyfokú variálódási készségét és a kategóriák bizonytalanságát máshol Katona Imre éppen a summás- és katonadalok összekapcsolódásával példázta: „Egyébként a magyar népdalok minden szempontból oly könnyedén alakíthatók, hogy ugyanazt a vándor-versszakot 5–6 kiadásban (szolgadalként, kukásnótaként, katonadalként stb.) is megtalálhatjuk, sőt az újkori summásdalok 90%-a 1914 előtti katonadalok átalakítása!” (Katona 1978: 699).

megvolt a kellő „környezetismeretük” (Katona 1979; 1980a; 1999: 98).³ A keveredés, a hangsúlyeltolódás, a szerelem előtérbe kerülése tehát ebben az értelmezési keretben a kultúra és a társadalom által kijelölt nemi szerep- és eszközkészlet függvénye.

Mindezt azért mutattam be részletesebben, mert két olyan általánosabb problémára mutat rá, melyek az áttekintés során óhatatlanul felmerültek. Egyfelől felhívja a figyelmet az első, kanonikussá váló szövegközlés helyére a kutatástörténetben, ennek szerepére a későbbi közlemények keretrendszerében, beosztásában. Így például ahogy a dalnál Erdélyi öröksége vált megkerülhetetlenné, úgy az anekdotánál Jókaié (Landgraf 2013: 139; vö. Szendrey Zs. 1925: 132–133). A második aspektus pedig az egyes szövegtípusok közötti különbségtétel kérdése, azaz a műfaji beosztások problematikája.

Természetesen ezek önmagukban is messzire vezető, komplex, folkloristák és filológusok által megválaszolendő kérdések, ám láthatólag elég fontosak ahhoz, hogy egy téma vázlatos áttekintése során is felmerüljenek. Így konkrétan, amit a katonasággal kapcsolatos, recens anyag gyűjtése kapcsán itt felvethetünk, az a történeti mondák háborús történetei, az anekdoták katonasággal kapcsolatos szövegei, valamint az igaz történetek, élettörténetek közötti különbségtetés. Vagyis amikor az a kérdés merül fel, hogy tematikailag és műfajilag behatároljuk a ma gyűjthető, katonasággal, háborúval kapcsolatos elbeszélések típusait, akkor azok a határok, melyek a műfajok között fennállnak, egy témával kapcsolatban transzparensbé válnak. Így például hasonló kategorizációs problémák merülnek fel Szűcs Sándor obsitos történetei kapcsán. Mint arra a szerző rámutat, a katonaságról szóló, a huszadik század derekán még gyűjthető szövegek műfajilag keverték: az igaz történetek, anekdoták a népkönyvek és ponyvakiadványok hatásáról árulkodnak, de leginkább a népmesék elemeit veszik át (Szűcs 1962: 31; vö. Bartos 1977).⁴ Szilágyi Miklós pedig a Szűcs Sándor által gyűjtött obsitos történetek és a huszadik században felgyűjthető, a katonáskodásról szóló „én-történetek” hasonlóságaira

---

³ A műfajok és a nemek közötti viszonyról általában is megállapítja, hogy a férfiak a kalandos és a humoros jellegű, a nők pedig inkább a családdal kapcsolatos történeteket mesélik (Katona 1979: 380).

⁴ Szűcs Sándornak több, a témába vágó, a fent idézett szövegével tartalmi átfedésben lévő írása jelent meg (lásd például Szűcs 1956, Szűcs 2008).

hívja fel a figyelmet (Szilágyi 2011a). Vagyis minden műfaji eltérés ellenére a két szerző nyomán a mesék, obsitos történetek és igaz történetek között valamiféle kontinuitás rajzolódik ki. Vagy máshonnan nézve: felmerül a kérdés, hogy a történeti mondák, amikkel kapcsolatban általánosan elfogadott, hogy dichotómiákból, kettősségekből, toposzokból, prototípusokból építkeznek és – a dalokhoz hasonlóan (Schmidt 1915: 296; Katona 1975: 514) – felcserélhető történeti személyekhez kötődnek (Katona 1976: 517–518), miben különböznek a huszadik század elbeszéléseitől, visszaemlékezéseitől, a népi történelemszemlélet más megnyilvánulásától (vö. Katona 1976: 516)? Így például a második világháború – első sorban a nyugati frontot megjárt katonáktól hallott – elbeszélései és visszaemlékezései kapcsán Vasvári Zoltán rávilágított az elbeszélések azonos szerkezeti elemeire, az élménytörténetek átalakulására, a mondaképződés folyamataira (Vasvári 2000, Vasvári 2006). Továbbá formai szempontból amellet lehet érvelni, hogy a művészi megformáltság igénye ugyanúgy kitapintható az élettörténetek esetében is (Gasparikova 1988: 132). Összességében tehát arra próbálok rámutatni, hogy míg a különböző regiszterű, stílusú, különböző korban született és különböző időszakokra vonatkozó szövegek elválasztása műfaji vagy történeti szempontból indokolt lehet, addig az adott témának lehetnek műfajokon átívelő gondolati, helyzeti párhuzamai, strukturális azonosságai.⁵

Meglátásom szerint tehát Banó azon érve, miszerint a katonadalok önálló típust alkotnak, mivel a szövegeket összefűzi a katonáskodás jelentette élmények kifejezése, ugyanúgy érv lehet amellet is, hogy a műfaji beosztáson túl minden szövegben ennek az élménynek a kifejezését lássuk. Tehát a katonasággal kapcsolatos szövegek közös pontja – ami egyben elválasztja más fegyveres szerepvállalásoktól – a fizikai és társadalmi értelemben is sajátként definiálható világ tartós elhagyása. A katonaság e kilépés mentén „életre hív, kitermel egy erőteljes interpretációs kényszer a kilépésre vállalkozó vagy kényszerülő személy oldalán” (Biró 1994: 57; vö. Ujváry 1980: 509). E kényszer, vagy talán igény, le-

⁵ Ahogy például Ortutay megállapítja a szabadságharc költészetének elemzése kapcsán: „Ahogy a harci kedv, a győzelem költeményeit is át- meg áthálózták az előző évszázadok katonaköltészetének fordulatai, állandósult kifejezés formái, ugyanúgy kapcsolódnak a kesergők, kuruc bujdosó nóták, balladás énekmondás fordulatai, kifejezései ehhez a költészeti csoporthoz” (Ortutay 1952: 289).

hetőség mentén rendkívül gazdag, ám még részben feltáratlan korpusz, műfajilag kevert, változatos beszédhelyzetek és a hagyományozódás összetett folyamatai alakultak ki (Keszeg 2008a: 219). Általában azt mondhatjuk, hogy a kilépés volt az, ami kognitív szinten az egyént alkalmasá tette a csodás és hősielemeket nem nélkülöző történetek forgalmazására, ami az idegen világ, a nagy események elbeszélésének alapját jelentette, ami affektív szinten az elválás feldolgozására és megéneklésére készítetett – a Banó és Katona által felvetett nemi, az otthon és a távoli világ közötti párhuzamokban kifejeződő tartalmi kettősségek nyomán (Katona 1975: 517) –, s ami általában kétfajta, egy heroikus-tragikus és komikus beszédmódban talált hangot. Ebből kiindulva a katona fogalmára – néprajzi megközelítésből – is megadhatunk egy munkadefiniációt, miszerint *a katona a szövegeknek azon szereplője vagy forgalmazója, aki a közösség tartós elhagyásával olyan tudáskészletre tesz szert, ami által alkalmassá válik arra, hogy mint a makrokörnyezet ismerője, a mikrokörnyezettől elzárt, sokszor ezoterikus tudáskészlet birtokosa, a kilépés affektív vonatkozásait, az otthoni és a távoli világ közötti különbséget különböző kommunikációs eszközök közegében eltérő műfaji, stilisztikai jegyekkel rendelkező szövegekben személyében vagy személye által reprezentálja.*

Mindezzel természetesen mindössze kérdésfeltevésünkhöz igazodva egy téma műfajokon átívelő érintkezési pontjait, közös horizontját és ennek feltételezhető forrását próbáltam meg kijelölni. Mindent összevetve arra szerettem volna rámutatni, hogy a fantasztikumtól a reális felé haladva (Szilágyi 2011b; vö. Nagy O. 1978; vö. Gasparikova 1988), a cselekvő, az előadó és a hős szerepeinek eggyé válásáig eljutva (Réthey Prikkel 1991), minden formai változás ellenére a szövegek között strukturális azonosságokat, karakterszintű hasonlóságokat fedezhetünk fel, melyeket magának az intézmény egyik jegyének korszakon átívelő kontinuitására vezethetünk vissza. Szintén a kontinuitás jeleként értelmezhetjük, hogy a katonaság maga is olyan közeget jelent, mely a mesélés helyszínét, forrását jelenti mind a mese, mind az igaztörténetek esetében (Béres 1955: 439–440; Dobos 1964: 212), s melyet szintén egy a formainál mélyebb, funkcionális azonosságra vezethetünk vissza. Mint Keszeg Vilmos megfogalmazza, a szövegmondás „a részben a távol levő családtagokra emlékeztet, részben a helyzet feszültségét, az idegenség, a kiszolgáltatottság élményét hivatott ellensúlyozni” (Keszeg 2007b: 46).

A huszadik századra jellemző, realistább jellegű szövegek népszerűbbé válására már viszonylag korán felfigyelt a folklorisztika. Mint Dobos Ilona megjegyzi, „*ha akad is néhány kiváló mesemondó, hallgatóságuk egyre gyérül, ugyanakkor egyes közösségekből kiemelkednek olyan tehetséges emberek, akik élményeik, háborús kalandjaik elbeszélésével szereznek maguknak hallgatóságot*” (Dobos 1964: 198). A történeteket csoportosítva megállapítja, hogy „legnagyobb csoportját a férfiak *hős-történetei* képzik”, s egyben ezek az első személyben elmondott történetek azok, melyek nagyobb hallgatóság előtt is elhangzanak (Dobos 1964: 203–204).⁶

Ennek ellenére e különböző szituációkban elhangzó szövegekről még viszonylag keveset tudunk, és a szépirodalom sok esetben talán gazdagabb forrása e beszédhelyzeteknek,⁷ mint a néprajzi szakirodalom, amit – mint majd látni fogjuk – több más, a katonasággal kapcsolatos téma kapcsán is elmondhatunk. A történeteknél maradván annak okát elsősorban abban kereshetjük, hogy a háborúról-hadifogságról szóló történetek a korábbi gyűjtési gyakorlat szempontjából érdektelen „mellébeszélésnek” tetszettek (Szilágyi 2003: 61, Szilágyi 2011b: 7; vö. Gasparikova 1988: 97).

⁶ S amennyiben egy történetet a mesélés gyakorlatára vonatkozó forrásnak tekinthetünk, akkor érdemes figyelembe vennünk egy legendamese következő részletét: „Betessékélte a gazda őket a kis házba, leültette a vándorokat az asztalhoz. Addig is míg a burgonya megsült, beszéddel tartotta őket, elmesélvén, milyen élete volt, mikor ő katonáskodott Csehországban. Péter, aki nem volt katona, szívesen elhallgatta volna akár reggelig is.” (Fábián 1910: 305)

⁷ „Odakinn sziszegve szitált az eső, apró cseppjei kanyargós patakokká verődtek a szivárványos ablaküvegen, odabenn a dróton aláfüggő petróleumlámpás nehéz csatában állt a pipafüsttel, a legények hallgattak vagy buta tréfákat ismételtettek ezerszer, a soros öreg pedig, aki elé Miklós odaállította a fél meszelyt, halkán, tűnődve mesélt, amiközben ernyedetlen munkával szép tulipánvirágokat köpött a padlóra. A terem másik vége üres, elhagyott volt, ott már csak derengve reszketett a lámpa fénye; az volt a színpad, amelyet a mesék csodaemberei népesítettek be Miklós számára. Ott látta felbukkanni a domború mellű csodaezredeszt, aki akkorákat tudott kiáltani, hogy három privadiner is megsiketült alatta – minden katonaviselt parasztembernek van ilyen csodálatos brigadérosa –, ott, az üres hordó mögül előtöppanva pillantotta meg a tréfás Csömböllék bácsit, aki Paloznokon élt és ott is halt meg ezelőtt harminc évvel és aki olyan tréfákat és ijesztéseket tudott kifundálni srófós eszével, hogy a menyecskek és lányok beteggé rikoltozták magukat...” (Cholnoky László: Régi ismerős. In: *Úó.: Piroška. Hat regény.* Noran, 2000, Budapest, 303–481, 385. o.)

E hiányok ellenére a történeteknek már megjelentek gyűjteményei (Gallusz 1997; Küllös–Vasvári 2006; Szilágyi 2011b⁸), valamint több, a témába vágó esettanulmány is. Az e körbe sorolható kutatások közös pontja, hogy az elbeszélést élettörténeti kontextusba helyezve, elsősorban az elbeszélőnek a történetben kifejeződő identitására vagy a generációk közötti kapcsolatokra kérdeznék rá (Kinda 2002, László 2008; Zsigmond 2008). Emellett a fent jelölt tendenciától eltérően arra vonatkozóan is van adatunk, hogy a mesélő és a hős szerepe elválik egymástól, kimutathatjuk a sorkatonaságról szóló, „örökölt” elbeszélések jelenlétét egy férfi történetkésztében (Zsigmond 2008). A történettípus jelentőségét pedig jól jelzi az a tény, hogy a háborús epizódok még egy olyan férfi élettörténetében is kiemelt szerephez jutnak, aki maga nem vett részt a harcokban (Mezei 2014: 231).

A békés idők katonáinak történetét még jóval kisebb figyelem övezi, s inkább az intézmény működés módjának szempontjából marginális vagy sajtószerű helyzetben lévő csoportok élményeiről írtak: humoros, a folklorizálódás útjára lépett, a szolgálati idő néhány körülményét megörökítő történetekről egyetemista hallgatóktól (Szilágyi 2009) vagy katonai szolgálatra kötelezett női egyetemista hallgatók visszaemlékezéseiről (Tötszegi 2008).

S ha a katonaság témáját részben a maga kettős perspektívájában, az otthon és az idegen oppozíciójában jelöltük meg, akkor ide sorolhatjuk azokat a történeteket, melyek a hátország életéről, a civilek háborús megpróbáltatásairól szólnak, s melyek az impériumváltások társadalmi hatásainak kontextusában estek bele a kutatók érdeklődésébe (Keszeg 2002; Keszeg 2007a; Hámori 2006).

A szóbeliségben élő folklór alkotások mellett a katonasággal kapcsolatos jelenségek másik nagyobb szelete az írásbeliség körébe tartozik. A népi írásbeliség kutatása csak viszonylag későn indult el, mivel sokáig nem volt egyértelmű, hogy az e körbe tartozó kulturális jelenségek vizsgálata a néprajztudomány feladatának tekinthető-e. Jól jelzi e terület megítélésének bizonytalanságát Györffy István ismert, programadó írásának a kérdéssel kapcsolatos ambivalenciája. Noha Györffy mereven szembeállítja a könyvműveltséget és a hagyományt (Györffy 1939: 10), az iparosok kul-

---

⁸ Szilágyi Miklós munkája több előtanulmány eredményeit dolgozza fel. Ezekről részletes tájékoztatást nyújt a kötet bibliográfiája.

túráját pedig éppen köztessége miatt bírálja (Györffy 1939: 13–14), mégis felhívja olvasói figyelmét e szövegek néprajzi értékére. „Hagyományos »irodalma« a népnek nincs, mert az írás-olvasás nála nem hagyomány, hanem felülről eredő szállomány. Népi irodalomnak a népköltészet, vagyis a »szájról-szájra« szálló hagyomány felel meg. Mégis a nép századok óta tartó iskolázása, az írni-olvasni tudás is lassanként hagyományörző képességgé lesz és a nép sok mindenfélét feljegyez. Ezeket az írásbeli feljegyzéseket azonban idáig senki sem gyűjtötte, senki sem vizsgálta, pedig ezek a saját használatára, gyönyörűségére készült feljegyzések mély bepillantást engednének a nép lelkébe.” (Györffy 1939: 15.)

A népi írásbeliség jelentőségének e korai felismerése azonban korántsem hozott változást az írásbeliséggel összefüggő kulturális jelenségek kutatásában, ugyanis „a folklór szinte kizárólagosan oralitásként definiálódott, s kutatásának körében gyanússá, kerültté vált mindaz, ami írott formával rendelkezett, s az írott kultúra hatásának minősült” (Keszeg 2000: 131). Ennek oka, hogy a népi és a városi kultúra kapcsolatát dichotomikus jellegűnek képzelték el, s ezen ellentét egyik vetülete a szóbeliség és az írásbeliség volt: „a kutatókat zavarta a paraszti kéziratok félnépi jellege, így mind a szóbeliséggel foglalkozó folkloristák, mind pedig a klasszikus értékeket vizsgáló irodalomkutatók mellőzték e bőséges forrást” (Katona 1994: 73). Ebben a struktúrában a népi írásbeliség jelenségvilága nem mint kutatandó terület, hanem mint az akkulturáció jele, az „immanens” népi kultúra felbomlásának egyik tünete jelentkezett (vö. Honti 1934).⁹

Mindezek tükrében meglepő lehet, hogy a katonasághoz kötődő, a népi írásbeliség jelenségvilágában elhelyezhető, különböző szövegekről kimondottan gazdag anyag áll a rendelkezésünkre. E körbe sorolhatjuk a front- és hadifogolynaplók¹⁰ (Veress 1986; Kocsis 1995; Erostyák 2003; Spóner 2003; Békési–Tóth 2006¹¹; Soós 2007; Galambos 2008; Gál 2011; Csarkó 2014; Babos–Pintér 2016; Kürti–Papp

⁹ Érdekes párhuzam kínálkozik Honti gondolatmenete és Lévi-Strauss hideg és forró társadalmak közti különbségtétele (Lévi-Strauss 1966) között.

¹⁰ Természetesen több olyan közlemény is van, melyben különböző típusú szövegek is szerepelnek. Ez esetben mennyiségi kritériumot követve abba a csoportba illesztettem az adott publikációt, melyből arányait tekintve a legtöbb szöveg származik.

¹¹ A korpuszt interdiszciplináris együttműködés keretében dolgozták fel, élettörténeti kontextusát Rémiás Tibor (2006), a hadtörténetit Tarczai Béla (2006) tárta fel.

2016; Szepessyné Judik 2016; Landgraf 2017; Kincses 2018; Kürti–Papp 2018), katonakönyvek¹² (Beck 1978; Penavin 1980,¹³ Xantus–Zsupos 1989; Simon 1994; Környeiné Gaál 1997; Vasvári 1999: 121–123; Tipary 2003; Rémiás 2006; Balázs Kovács–Csapai 2011: Nagy I. 2011: 379–408; Csorba 2016), katonalevelek (Hanák 1973; Viga 1985; Karacs 1993; József 2000; Dimény–Haszmann 2011; Kovács 2012¹⁴; Bereczki–Pozsony 2016; Oláh S. 2016; 2017; Gereben 2017), verses levelek (Szűcs 1962: 235–236; Albert 1999), háborús visszaemlékezések (Udvardi 1996; Bene 1998; Martin 2001; Tipary 2006; Balogh 2016; Kovács 2017; Nagy A. 2017), háborús versek (Farkas 1999), a lágerversek (Küllös 1997, 2006), világháborús gyászjelentők (Keszeg 2000) kutatásait és közreadásait. A háborút gyerekként megélők, a hátszág életét megörökítő (női) visszaemlékezések – melyek a nemzetközi szakirodalomban újabban kiemelt figyelemben részesülnek (Ericsson–Simonsen 2005, Rouso 2010) – aránylag még jóval kevesebb közlemény témáját képezik (Tóth Á. 2012; Tóth G. 2014; Kunt G. 2017; Bogdán 2018). S végül ide sorolhatjuk a különböző szövegkiadások részeként közölt vagy publikációk önálló tárgyaként szereplő humoros, sokszor trágár és blaszfém szövegeket, de különösen a travesztiákat (Ujváry 1980: 509–510; Simon 1994: 80; Küllös 2006: 87, 105). Utóbbi mint „igazi közköltészeti műfaj, elsősorban írásban (vőfély- és katonakönyvekben) terjedt, tehát jellegzetesen a férfiak folklórjához tartozott, a mindenkori társadalmi, politikai helyzetre reflektált, olykor [...] meglehetősen fáziskéséssel” (Nagy I. 2011: 226–227).¹⁵

A fenti vázlatos szakirodalmi áttekintésből külön kiemelendő két, az első világháborúban született, nagobbbrészt a népi írásbeliség körébe sorolható dokumentumokból álló, nagyobb lélegzetű, szélesebb körben hivatkozott válogatás. Szentí Tíbor kötete elsősorban a Viharsarokból származó közkatonák és tisztek harctéri naplóból, leveleiből, visszaemlékezéseiből, kisebb részben verseiből valamint rajzaiból adott közre nagyobb, tematikus rendben közölt gyűjteményt (Szentí 1988), míg Környeiné Gaál

¹² A katonák emlékvessers füzeteit mint a katonakönyvek egyik típusát ide sorolom.

¹³ Lásd Keszeg 2008b: 376.

¹⁴ A kötethez Kontra Miklós füzött nyelvészeti, filológiai szempontú megjegyzéseket (Kontra 2013).

¹⁵ A travesztiák további irodalmát lásd Nagy I. 2011: 226.

Edit első világháborús naplókat, visszaemlékezéseket és leveleket szedett csokorba és elemzett (Környeiné Gaál 1985).¹⁶

A kutatások magas számának tükrében megkockáztathatjuk a kijelentést, miszerint ez a háborúval kapcsolatos szöveggyűjtemény a népi írásbeliség legjobb dokumentált, adatolt területe.¹⁷ Ennek okát egyfelől a kutatott anyag természetében és a kutatások jellegében kereshetjük. Előbbinél kiindulhatunk abból a megfigyelésből, melyet Ujváry Zoltán a téma egyik korai összefoglalásában fogalmaz meg: „a különböző gyűjtemények kéziratos könyveinek tanulmányozása nyomán azt látjuk, hogy a népi eredetű naplók elsősorban a katonáskodással, a háborús eseményekkel állnak kapcsolatban” (Ujváry 1980: 517).¹⁸ Megállapításának érvényét kiterjesztve tehát általános, hipotetikus magyarázatként azt fogalmazhatjuk meg, hogy a kutatásokban egyszerűen azért részesült kiemelt figyelemben ez az anyag, mert az írásos szövegeknek e dokumentumok tették ki a legnagyobb hányadát.

Valószínűleg közelebb kerülünk az igazsághoz, ha e triviális, és empirikusan nem is feltétlenül helytálló – s a szövegek nagyarányú megsemmisülése miatt nehezen bizonyítható – magyarázat helyett további lehetséges okokat keresünk. Ennek egyik útja az lehet, ha a katonasággal kapcsolatos szövegeket nem a népi írásbeliségen belül, hanem a többi, katonasággal kapcsolatos folklór jellegű anyag között helyezük el. Eredményünk ez esetben is hasonló lehet, vagyis szembeszökővé válhat, hogy a többihez mérten a területet milyen széles figyelem övezte. Ennek indoklásaként azonban már nem szorítkozhatunk arra az érvre, hogy ez magából az anyag eloszlásából következik. Így elkerülhetetlenné válik, hogy a tárgy felől az alany felé fordulva a kutatott helyett a kutatási gyakorlatokban keressük a választ.

¹⁶ Hasonlóan átfogóbb jellegű, több visszaemlékezést egymás mellé állító, ütköztető, tematikus rendben tárgyaló munka Pihurik Judit kötete (2007), amely azonban még nem vált olyan széles körben hivatkozott művé, mint a fenti két munka.

¹⁷ Az elit kultúrához tartozó (első világ)háborús veteránok visszaemlékezései ennek ellentéte is nagyobb figyelemben részesültek a kutatók körében (vö. Gyáni 2016: 184).

¹⁸ Ahogy Tamás Menyhért regényének egyik szereplője fogadkozik háborús szenvedéseinek felidézésekor: „Ha megélem, teleírok minden kockás füzetet, hogy megsárgulva is, nyoma maradjon keserveinknek...” (Tamás Menyhért: *Esőrácsok*. Szépirodalmi, 1984, Budapest, 42.)

A kutatások felől kiindulva a hangsúlyeltolódásra jóval kézenfekvőbb magyarázatot találhatunk. Világossá válhat ugyanis, hogy a szóban forgó kutatások esetében nyertek leginkább teret a rokontudományok. Tehát míg a legtöbb műfaj a néprajztudomány kizárólagos illetékességi körébe esett, addig e terület esetében ez a lehatárolás nem történt meg. Hasonlóképpen az is világos lehet előttünk, hogy míg a népi írásbeliség kutatása jobbára csak a fent jelzett ambivalenciát feloldó, szemléletbeli fordulat után, nagyjából az ezredforduló környékén indult meg, addig a katonasághoz kapcsolódó anyagok vizsgálatában ettől függetlenül is születtek el nem hanyagolható eredmények.

Mindez részben azt eredményezte, hogy a tárgykörben született közlemények – azonos tágabb témájuk ellenére is – sokszor elűntek a népi írásbeliség egyéb jelenségeit feltáró tanulmányoktól. Úgy vélem, ennek okát abban kereshetjük, hogy a történelem egyértelmű jelenléte miatt e szövegek esetében a feltárás tudományos értéke sosem lehetett annyira vitatott, mint más szövegtípusok esetében. Biztos vagyok benne, hogy ez a megállapítás tovább finomítható, azonban általában érvényesnek tetszik, hogy míg más szövegtípusokban a néprajzi érték kérdése tisztázásra szorult – s ily módon késleltette a kutatások megindulását –, addig a makrotörténelemmel való kapcsolata folytán e szövegek értéke egyértelműbb lehetett.

Mindez azonban nemcsak a publikációk mögötti évszámokban, de a szövegek jellegében is tetten érhető. A történelmi önérték miatt ugyanis e közlemények sok esetben nem mások, mint egy-egy dokumentumegyüttes közreadásai. Éppen ezért a fent közölt szemléjükben sem tudtam merev vonalat húzni a tudományos és a laikus szövegek között. A különböző jellegű közleményeket ugyanis inkább egy skálán helyezhetjük el, mely az elemző tanulmányoktól, a rövid bevezetővel kísért forrásközléstől, a szerkesztett visszaemlékezések kiadásától a saját dokumentumok közreadásáig terjed. A megkülönböztetés problémás volta rávilágít arra az alapvető különbségre, ami szövegeket elválasztja a népi írásbeliség egyéb dokumentumainak kezelésmódjától. A közlemények potenciális forrás volta egy tágabb problémára irányuló kérdés megválaszolásának (segéd)eszközévé avatja e szövegeket, míg a népi írásbeliség más szövegeinek kutatásakor e jelentőség meghatározása tudományos kérdés maradt. Tehát míg a katonasággal kapcsolatos közlemények a szövegeket sok esetben csak közreadják, addig a népi írásbeliség egyéb jelenségeit bemutató publiká-

ciókban az elméleti igény – mely részben talán éppen a néprajzi megítélés bizonytalanságát ellenpontoszza – határozottabban érvényesül.

Ha a közlemények általános értékelésétől a tanulmányok közötti különbségek felé szeretnénk továbblépni, akkor általában azt állapíthatjuk meg, hogy a katonasággal kapcsolatos szövegek elsősorban a tágabb, külső kontextus felé fordultak, míg a többi műfaj kutatása inkább a mikrokontextus feltárását tartotta feladatának. Mivel a makrokontextus kutatásának e szövegek önmagukban nem válhattak empirikusan releváns forrásaivá, ezért a közlemények a tágabb történelmi közeget mint eleve adott, rögzült, objektív keretrendszerként tetelezték, míg a másik csoportba sorolt szövegeket vizsgáló kutatások feltárták és felállították a szövegek érvényét jelentő, élet- és családtörténelmi mikrokontextust. A katonaság esetében a naiv olvasatokként elkülönült szövegtörzsek egymás mellé állítására, az eseménysor önálló, alulnézeti perspektívájának felállítására és részleges újradefiniálására e szövegek alapján nálunk még nem tettek kísérletet (vö. Fussel 1975). Az egyes kiadványok így számos esetben inkább elszigetelt, potenciális források maradnak, melyek számára a makrokontextus rögzült orientációs pont, semmint (de)konstruálható jelentésmező.

Végül megállapíthatjuk, hogy míg a folklór más területeinek definiatív szándékú műfaji, filológiai leírására a kutatók sok erőfeszítést tettek, addig a katonasághoz kapcsolódó szövegtípusok behatárolása sok szempontból bizonytalan. Sok esetben így nem kellően egyértelmű a megkülönböztetések tartalma, érvényessége egyfelől a katonasághoz kapcsolódó fogalmak, másfelől a népi írásbeliség civil és katonai jelenségei között. S ahogy a fenti áttekintés kategóriarendszere is megmutatta, a bevett beosztásokban – ahogy általában is a népi írásbeliség műfajainak lehatárolásában – keveredik a hordozó és a tartalom, vagyis a kézirat- és szövegtípusok szerinti kategorizációs elv (Tóth A. 2013: 157–158).

A népi írásbeliség és a katonaság témakörétől nehezen választhatjuk el azt a hatást, melyet a modern állam, hadsereg és a sajtó gyakorolt a propaganda eszközeivel a népi írásbeliségre.¹⁹ A totális háború az írást is had-

¹⁹ Természetesen nem a propaganda volt az egyetlen eszköz, mely a katonaság intézményét népszerűsítette, a hadviselés kérdését tematizálta. A népi kultúra vizsgálata során így számolnunk kell a népszerű irodalom, a ponyva, a film hatásával, ahogy a propaganda mediatizált eszköztárával is. Tudomásom szerint azonban e tárgyban még nem születtek kutatások.

rendbe állította,²⁰ és a maga eszközeivel népszerűsítette a hazafias, sovinszta szövegeket. Hatása elsősorban a háborús költészet, de kisebb részben az anekdoták kiadásában, terjesztésében mutatkozott meg és hatott (Csunderlik 2017: 98–100). Tartalmi szinten a propaganda hatott a történeti mondák által is kifejezett múltképre (Landgraf 2016: 33), s az etnikai sajátosságok hangsúlyozásával, a más népektől való elkülönülés aláhúzásával általában is újszerű motívumot hozott be a népi kultúrába (Kríza 1986: 57). A változásoknak, de különösen a negatív nemzetképek kialakításának olyan különböző médiumok lehettek a motorjai, mint a levelezőlap (Petercsák 1989: 302–306; Kunt G. 2011; Petercsák 2016: 341–342) vagy az imakönyvek (Illyés 2016: 366).

A korszakban sorra jelentek meg a különböző népszerűsítő kiadványok, melyekben verseket (Gyulai 1916²¹), anekdotákat (Virágh 1914; Nagy E. 1915a), dalokat (Gömöri 1916; 1918; Haraszi 1918) vagy leveleket (Nagy E. 1915b) közöltek. A legnagyobb számban talán versek születtek, de úgy tűnik, Gömöri Jenő idézett kötete az, amely leginkább felkelti a kortárs néprajzkutatók figyelmét. Első kiadásáról Sebestyén Gyula (Sebestyén Gy. 1916), a másodíkról Szendrey Zsigmond (Szendrey Zs. 1918) közölt recenziót az *Ethnographiában*. Míg Sebestyén rövidebb írásában

²⁰ A németországi háborús viszonyokról közölt lelkes beszámolójában Túri Béla fogalmazza meg a következőket a művelődési, művészeti intézményekről: „Hogy a háború ugyanakkor, midőn a csatatereken mindenkit fegyver elé állít, egyúttal egységes, organikus szellemi életet teremtett, egy pillantás meggyőz róla, ha Németország kulturális életmezéjén végigtekintünk. A könyvirodalom, a festészet, a színház, a képzőművészet, a kölcsönkönyvtár, az olvasóterem, a tudományos előadások, a templomi prédikációk: mind beállítják a háború szellemének szolgálatába” (Túri 1916: 29).

²¹ A kiadványra a néprajztudomány mellett az irodalom is felfigyelt, de úgy tűnik, recepciója e közegekben is hasonlóan negatív volt. Szabó Dániel felhívja a figyelmet Schöpflin Aladárnak (Szabónál következetesen Schöplín) és Babitsnak a katonadalokkal kapcsolatos nyilatkozataira, de Tóth Árpád értékelése talán elkerülte a figyelmét (Szabó 2007: 56). A *Nyugatban* ugyanis Tóth Árpád közölt rövid, lesújtó kritikát Gyulai kötetéről és általában a tárgyalt jelenségről: „A közvetlenebbül lírai verspéldányokat általában valami kiállthatatlan érzélgősség jellemzi, bizonyos affektáló beállítottság, hogy úgy mondjuk: zsúr-hang, mint egy a Farkas Imre egyébként nem érdemtelen lírai költészetének, a felsőbb leányiskola-tónusnak a lövészárkok marcona világába való transzponálása, a kishadnagyos, sóhajrepülő, virággal meghalós hangulatok szentimentalizmusa. Ha valamelyik költemény nem ezeket a lírai rekvizitumokat tartalmazza, akkor az ellenkező végtel jelenik meg, a frázis-öblögetés, a magyarok istenének indián ordítózású körülemlegetése, a képviselőválasztási kortesrigmusok háborús alkalmazása. Nem szabhatunk receptet semmiféle költői alkotás elé, de kétségtelennek tartjuk, hogy a valóban értékes, a valóban költői háborús produkciónak természetesebbnek s nem ily mondva-csinálnak kellene lennie” (Tóth Á. 1917: 508).

ugyan kitér a kötet hibáira, de általában üdvözli a kezdeményezést, addig Szendrey szokatlanul hosszú és részletekbe menő recenziót közöl a második kiadásról, talán nem függetlenül attól, hogy maga is tervezi hasonló tematikájú kötet megjelentetését. Erre az *Ethnographia* 1916-os évfolyamában megjelent rövid, a debreceni Csokonai Kör pályázatáról szóló hírből következtethetünk: „Az első díjat (400 K) Szendrey Zsigmond nagyszalontai főgimn. tanár nyerte, a másodikat (200 K) Oláh Gábor, a harmadikat (100 K) Kádár Imre Karczag városi számvevő. A közönség a pályázati jelentésből nagy meglepéssel vette tudomásul, hogy a Csokonai-Kör a jutalmazott pályaművekből, főképp a Szendrey Zsigmond gyűjteményéből, egy háborús népköltési kötet[et] fog kiadatni.” (n.n. 1916: 319) Szendrey gyűjteménye azonban tudomásom szerint sosem jelent meg, s háborús témakörben mindössze két rövid közleményt publikált (Szendrey Zs. 1916a; Szendrey Zs. 1916b), melyek közül az első ugyan szintén megemlíti a tervezett dalgyűjteményt, de csak a háborús hiedelmek témakörében hoz néhány adatot belőle (Szendrey Zs 1916a).²²

A korban azonban nemcsak laikus kiadványok jelennek meg, a háborús folklór gyűjtésében (és népszerűsítésében) a néprajztudomány is érintett. Így például az *Ethnographia* 1920-as évfolyamának *Néphagyomány* rovatában hatvankilenc háborús nótát adnak közre különböző gyűjtőktől. Tudománytörténetileg azonban nem ezeket a kisebb közleményeket vagy kéziratban maradt gyűjtéseket, hanem a Bartók és Kodály dalgyűjteményét emelhetjük ki (Szalay 2014), mely mint „a magyar népzene kutatás egyik mérföldköve” (Szalay 2016: 77) magaslik ki ebből az anyagból.²³

Mindez egy tágabb, egész Európát érintő tendencia része volt, melynek során az első világháborúban feltámadó, premodernnek tartott kulturális gyakorlatokra irányuló közfigyelmet a néprajztudomány minden országban igyekezett kanalizálni (Johler 2010: 127). S ahogy Bartók és Kodály gyűjtésének célja „kimondatlanul a katonák érzelmi támogatása volt úgy, hogy a honvéd- és a közös hadseregben szolgáló magyar katonák számára

²² Szendrey legközelebb csak a második világháború idején, 1943-ban nyúl újra a témához, immár tágabb összefüggésbe helyezve a kérdéskört. Bellosits Bálint rövid közleményére (1900) hivatkozva szűkszavúan megállapítja: „A katonaelet babonái most is olyan célúak, mint az előző században: óvakodás a golyótól, fogságba eséstől, a kutyaugatástól, láthatatlanná tevés...” (Szendrey Zs. 1943: 60).

²³ Rendkívül tanulságos a gyűjtés szövegeit összevetni Seprődi János, jóval a háború kitérése előtt született rövid közleményével (Seprődi 1906), melyben a katonadalokról, azok hangulatáról, érzésvilágáról, az intézményhez való viszonyulásról értekezik.

a katonadalok egyben a túlélés eszközei legyenek” (Szalay 2016: 78–79), úgy általában minden humán tudomány tudatosan igyekezett az önfegyelmézést erősíteni, mely az államot a kényszerítő erő alkalmazásának terheitől mentesítette (Simonis–Dei 2010: 94). Általában is megállapítható, hogy a közreadott szövegek, a naplóiírás gyakorlatának direkt (hadsereg) vagy indirekt (kiadások, gyűjtések) serkentése az önfegyelmézést szolgálta (Moore 2013).²⁴ E vonatkozásban vált a néprajztudomány a totális háború részévé, eszközévé.

Az ideológiai érintettség vagy szerepvállalás problémáját azonban nem zárhatjuk le az első világháborúval és a *Kriegsvolkkunde* kérdésével. A katonasággal kapcsolatos rendszerváltás előtti kutatásokkal kapcsolatban azt vethetjük fel, hogy a frontbarátságok témáját az internacionalizmus szellemében túlhangsúlyozhatták, illetve vitatható módon az osztálytudatra ébredés egyértelmű jeleként interpretálták (vö. Környeiné Gaál 1985; vö. Takács L. 1951: 35).²⁵ Végül pedig a rendszerváltás utáni közleményekkel kapcsolatban is feltehetjük a kérdést, hogy az áldozati narratíva reflektálatlan elfogadásával, sugalmazásával, kanonizációjával mennyiben járulnak hozzá a kutatások a sartré-i értelemben vett „rossz hit” (*mauvaise foi*) fenntartásához, az emberi szabadság birtokában fogant tagadásának e mindenkori szabadságnak.²⁶

²⁴ „...íme Németországban a háború szelleme, a háborús kultúrának belső tartalma és értéke mindent megmond, hogy mi a német militarizmus. Az egyesnek a közösségbe való állítása — de jóformán csak a közös eszme erejének hatása alatt az *önfegyelmézés* készsége mellett. Az erőknél a közös célra való koncentrációja és beállítása az egyéni szabadságnak, a szellemi szolgátságnak minden árnyéka nélkül. A háború alatt a német militarizmus ily tartalmát ismertük meg. Berlinben a háborús idők szellemében és kultúréletében ez a belső érték mutatkozik be. Csak a német társadalomra gyakorolt hatásának előnyeit, csak a fegyelmézetté által kifejthető erő nagyságát látjuk. És mert ilyen fizikai és erkölcsi erő rejlett a német militarizmus organizmusában, azért tud most ez a militarisztikus állam és társadalom ekkora szellemi és lelki erőt felmutatni, hogy még a háborút is, mint kultúrájának új értékét és nevelő tényezőt tudja a maga életébe beléállítani (Túri 1916: 32–33). (kiemelés tőlem B. Á.)

²⁵ „A fegyvernagyvadások adta lehetőségek keretein belül a dolgozók internacionalista szolidaritásának kifejezői voltak ezek a barátkozások, melyeket a nemzetközi munkásmozgalom alakított ki, de szervezett irányításától a szociálsovinisztává vált szociáldemokrata pártok távol tartották magukat” (Józsa 1970: 76).

²⁶ Így például Szilágyi Miklós azt fűzi megfigyeléséhez, hogy a háborús visszaemlékezésekben sokkalta hangsúlyosabbá válnak a szenvedés történetei: „Bizonyára azért, mert a jelenlegi politikai légkör, a társadalmi közérzet minden elfojtott fájdalom kibeszélésre készíti/kényszeríti a még élő tanúkat, akik engedelmeskedni szeretnének a ki nem mondott, de jól érzékelhető össztársadalmi várakozásnak” (Szilágyi 2011b: 19).

Anyagi és vizuális kultúra

A fényképek néprajzi forrásértékét taglaló írásában Szilágyi Miklós utal a katonáskodás és a fényképkészítés kapcsolatára: „...a századforduló környékén már egyszer-kétszer mindenki fényképezőgép elé állott, tehát – legalábbis elméletileg – elképzelhetetlen, hogy bárkiről ne maradt volna fénykép. Ha máskor nem, katonai szolgálata idején feltétlenül lefényképezte magát; parasztházakban mindenütt találni ilyen katonakori emléket” (Szilágyi 1986: 29). A katonai szolgálat során készített fényképek elterjedtségével tehát talán csak olyan más – szintén állami és/vagy egyházi intézményekhez kapcsolódó²⁷ – „különleges események” (Horányi 1987: 51) vagy átmeneti rítusok vizuális megörökítése vetekedhet mint az esküvő, a konfirmáció vagy a temetés (Csupor 1987; Kunt E. 1987; Takács A. 1996: 271–272).²⁸ S amire ezzel összefüggésben szűkebb témánk keretén belül talán általános érvénnyel is utalhatunk, az a katonaságnak a fényképezkedésen keresztül gyakorolt hatása nemcsak a nép vizuális, de tárgy- és lakáskultúrájára is (Bellosits 1897: 95; Pálos 1911: 166; Fél 1937: 356; Csupor 1987: 61–62).²⁹

E helyen említék meg két olyan tanulmányt, melyek hasonló módszertant követve, különböző forráscsoportokat bevonva szólaltatják meg a fényképeket. Lőrinczi Tünde a forráscsoport szerepét az önéletírás és az élettörténet keresztmetszetében vizsgálta, a különböző médiumok az

²⁷ Az egyházhoz és a katonasághoz kapcsolódó átmeneti rítusok egymás mellett való szerepeltetése talán meglepő lehet, de a két intézmény közötti párhuzamra már Freud is rámutatott. Mint fogalmaz, „az egyház és a hadsereg mesterséges tömegek, ami annyit tesz, hogy bizonyos külső kényszerrel védik meg magukat a felosztástól, és a szerkezetükben esetlegesen bekövetkező változásoktól. Az embereket általában nem kérdezik afelől hogy szeretnek-e ezekhez a tömegekhez tartozni; külépési kísérlet általában üldözendő, szigorúan büntetendő, vagy legalábbis nagyon határozott feltételekhez van kötve” (Freud 1995: 206).

²⁸ Aranyosszéki terepmunkám során azt tapasztaltam, hogy e képek válnak az idős- és középkorúak otthonaiban a lakásbelsők egyik meghatározó díszítőelemévé, míg a családi albumokban mindemellett még olyan más liminális eseményekről találhatunk fényképeket, mint a temetések, illetve olyan liminoid jellegű helyzetekről, mint amilyen például a kirándulás vagy a nyaralás. A katonakori fénykép mint presztíztárgy tűnik fel Gelléri Szerelmes *ágyfestő* című novellájában, melyben a fiatalabb nőnek udvarló kisiparos történetei mellett ennek felmutatásával próbál imponálni egy fiatalasszonynak (Gelléri Andor Endre: *Szomjas inasok. Elbeszélések*. Nyugat, Budapest, 1933: 113–123.).

²⁹ Hasonló funkciót töltöttek be, hasonlóan az átmeneti rítusokhoz, így többek között a berukkoláshoz vagy a leszereléshez kapcsolódtak a különböző emlék- és díszlapok (Verebélyi 1995: 216).

emlékezet és az identitás kialakításában játszott szerepét írta le az eltérő perspektívák és funkciók felől (Lőrinczi 2011), míg Hauptman Gyöngyi egy családi irattárban fennmaradt dokumentumok és fényképek, valamint hivatalos iratok alapján rekonstruálta egy személy élettörténetét, elemzésének fókuszába szintén az identitás kérdését állítva (Hauptman 2016). A két elemzés közös pontja, hogy a háborúban való részvételt mint élettörténeti fordulópontot, sorseseeményt azonosítja.

A katona azonban nemcsak fényképekkel és emlékekkel, de a legkülönbözőbb ismeretekkel tért haza, melyek a tárgykultúrára is kihathattak. A különböző tárgyak, a harctéri emlékek, levelek, fényképek és a különböző katonai eszközök a férfi önreprezentáció eszközeivé, a lakóter elemeivé váltak (Pozsony 2008: 196). Ahogy más felnőtt eszközöknek, úgy a fegyvereknek, puskáknak különböző utánpótlásai megjelennek a gyermekek játékkultúrájában (Hathalmi Gabnay 1903: 249). Az intézmény hatott a díszítőművészetre (Vajkai 1998; Selmeczi Kovács 2005), illetve a beszállások következtében korábban ismeretlen építészeti megoldások, újonnan megjelenő épülettípusok terjednek el (Ecsedi 1912: 185; Györffy 1926: 132; Papp 1940: 292). Összességében azonban a tárgykultúráról – az emléktárgyokról, az örökölt tárgyakról, a másodlagos felhasználásba került katonai eszközökről (ruhák, felszerelés, fegyverek, a fogságban készített tárgyakról, az átvonuló hadsereg eszközeiről stb.) – a különböző, a katonasághoz köthető eszközről, ezek szerepéről az egyén, a család vagy a lokális társadalomban még viszonylag keveset tudunk, még ha ilyen eszközök viszonylag nagy számban be is kerültek a különböző néprajzi gyűjteményekbe. Természetesen az eddig lefolytatott kutatások jóval gazdagabbak, ha a kulturális átadás és csere kérdéseire vonatkozó adatokat is ide soroljuk. Mivel azonban e jelenség egyaránt érintette az anyagi és a szellemi kultúrát és a katonaság sajátos társadalmi közegére vezethetjük vissza, ezért részletesebben a társadalom vonatkozásában tárgyalom.

Társadalom

A katonaság intézménye a mentalitás, a tudás, beszédmód, a társadalmi szerep, az életvezetési stratégia területén egyaránt generált változásokat és viszonyulásukat a paraszti, utóparaszti társadalomban. Az intézmény az egyéni presztízs formálásában, a társadalmi nemek szerepkészletének

alakításában, a történelemre való emlékezési gyakorlatokban, az intézménnyel és az állammal szembeni viszonyulásokban tartós, generációkon átívelő mentalitásokat, érzelmeket, szöveg-, tárgy- és tudáskészleteteket alakított ki (Keszeg 2008a). Ami a presztízst illeti, ez a katonasághoz, rukkoláshoz kötődő viseleti elemek birtoklásában (Soltész 1981: 129–134; Gelencsér 2000) a katonaság közegében kialakuló szokások ismeretében (vö. Györffy 1939: 33) vagy az önreprezentációban fejeződhetett ki (vö. Lancendorfer 2014: 219). A presztízstől nehéz szorosan elválasztani a férfiaság fogalmait, az intézménynek a legény és a férfi kategóriájának kialakításában betöltött szerepét. A praktikus megfontolások mellett ezzel magyarázhatjuk azt a többek által regisztrált szokást, miszerint a fiúk a katonaság előtt nem nőültek. Így például Fülöp Hajnalka a kalotaszegi házassági szokásokkal kapcsolatban állapítja meg, hogy a fiúk a rendszerváltás előtt jellemzően a sorkatonai szolgálat elvégzése után házasodtak meg (Fülöp 2016: 47), de a szakirodalomban hasonló megfigyeléseket olvashatunk a Hont megyei palócok (Manga 1942: 175), Átány (Félhofer 2010: 373), Szék (Takács A. 1996: 264) vagy Répáshuta vonatkozásában is (Kriston Vízi 2004: 81).³⁰ Hasonlóképpen ezt a státuszváltást jelezheti Benkóczy Emil megfigyelése, miszerint az egri katonaviselt fiú már elvárta, hogy magázzák a vele egykorú lányok (Benkóczy 1909: 105).³¹

Amennyiben a katonaságot a férfi társadalmi és kulturális kategóriájának megteremtésével hozzuk összefüggésbe, akkor óhatatlanul felvetődik, hogy a sorkatonai szolgálathoz kapcsolódó eseménysorokat mint átmeneti rítusokat értelmezzük (Keszeg 2008a: 222; Szilágyi 2009: 59). Rövidebb lélegzetű tanulmányában ebben a szellemben tárgyalja a beavatások kontextusában a katonaságot Oláh Gyula (Oláh Gy. 1994: 27–28), vagy írja le Csonka-Takács Eszter Gyimesben (Csonka-Takács 2008), Takács András Széken a rukkoláshoz kapcsolódó cselekményeket az átmeneti rítusok fogalomkészletével (Takács A. 1996). A két utóbbi tanulmány közös pont-

³⁰ „És hogy a katonáskodással szemben fennálló minden ellenszenv dacára is, mégis értékesebb egyén a falu szemében a katonaviselt ember az »untaglich«-oknál, a dalban is kifejezésre jut, hogy siessenek az otthonlevő legények a nőüléssel, szerezzenek maguknak feleséget még a tavasz, vagy a nyár folyamán, mert ha őszre hazajönnek a katonák »megdrágulnak a leányok«, s egykönnyen nem találnak feleségre az otthonvoltak.” (Schmidt 1915: 289–290)

³¹ Szendrey Ákos feltehetőleg Benkóczy leírása alapján közli ugyanezt (Szendrey Á. 1937: 377).

ja, hogy az átmeneti rítusok Van Gennep által azonosított három szakaszát (Gennep 2007) a behívó kézhez vétele és a bevonulás közötti időszakban helyezi el. Ezzel a megközelítéssel szemben az is felvethető lehet, hogy a bevonulást mint a preliminális, a szolgálatot mint a liminális, végül a hazatérést mint a posztliminális szakaszt azonosítjuk. Amennyiben a Victor Turner által továbbgondolt értelemben beszélünk a liminális szakaszról és a *communitas* fogalmát is bevonjuk az értelmezésünkbe (Turner 2002), akkor azt találhatjuk, hogy ezeknek több jegye is alkalmas lehet a szolgálati idő leírására (egyenlőség, tulajdon hiánya, a státusz hiánya, egyenruha, önmegtartóztatás, alázat, nincs vagyoni elkülönülés, csönd, családi jogok és kötelezettségek felfüggesztése, önzetlenség, engedelmesség, bolondság).

A kutatók azonban nemcsak az intézmény társadalmi szerepe, de a katonaság jelentette sajátos társas közeg iránt is érdeklődést tanúsítottak. Ennek lenyomatát elsősorban olyan publikációkban tapinthatjuk ki, melyek elsősorban különböző írásbeli források alapján rekonstruálták a közeget, így például Konsza Samu katonadalok szövegén keresztül mutatja be, hogy milyen a katonák sora (Konsza 1934).³² A közvetett forrásokon alapuló rekonstrukciók forrásai közül is kiemelkedik az irodalom, de azon belül is Tömörkény szerepe. Bálint Sándor a szegedi katonaeletről szóló (Bálint 1979), Pásztor Gergely a Monarchia korára fókuszáló írásában (Pásztor 2001) egyaránt kiemelt forrásként kezeli az írásait, de például Vasvári Zoltán is Tömörkényre hagyatkozik a kártyázás katonák közötti szokásának leírásakor (Vasvári 1995: 971). A kártyázással összefüggésben általában is elmondhatjuk, hogy a katonák körében népszerű szabadidős tevékenységek amúgy is nagyobb figyelemben részesültek. A szabadidő, a játék, az ünnep témakörében több beszámoló is született (Németh 1985: 146–147; Olosz 2003; Fazekas 2008; Nagyné Batári 2014), de a hadifoglyok életére vonatkozóan is vannak adataink (Tarczai 1991; Tarczai 2001).³³

Amit e társas közegről általános érvénnyel megállapítottak a különböző kutatások az horizontális és vertikális kevertsége. Tehát arra a jegyre utalok, amit Vasvári Zoltán a második világháborús hadifogoly költészetére (Vasvári 2006: 78), Ujváry Zoltán a katonahumor (Ujváry 1980: 509–

---

³² Lásd még Olosz 2009: 141.

³³ Természetesen ilyen szabadidős gyakorlat lehet a mesélés gyakorlata is, melynek a katonaság – az elbeszélői szerep és repertoár kialakításával – egyik kitüntetett közege volt (Keszeg 2011: 105–109) (lásd még fentebb a folklórral foglalkozó részt).

510), Szűcs az obsitos történetek (Szűcs 1962: 31); Pásztor Gergely a Monarchia hadseregének szocializációs szerepe (Pásztor 2001: 264) kapcsán jelzett: e sajátos kultúra több forrásból, heterogén közegben jön létre. E társadalmi és kulturális sokszínűség következtében a hadsereg a kulturális csere, a diffúzió egyik fontos közege volt (vö. Fél–Hofer 2010: 374). Ennek egyik vetülete a fizikai és társadalmi környezetből való kilépés, az *idegennel* való találkozás egy idegen környezetben. A másik pedig az *idegennel* való találkozás az ismerős világban, a beszállásolt vagy a környező kaszárnyákban élő katonákkal való találkozás. Ami a kérdés jelentőségét illeti, ehelyütt talán elegendő arra utalnunk, miszerint már a hagyományos kultúra felbomlása előtt is „kétségtelenül kívülről jövő, eltérő kulturális környezettel, várossal, földesúrral és más etnikai csoportokkal való érintkezés eredményeként fellépő indítások játszották a legfontosabb szerepet új jelenségeknek a falu kultúrájában való meghonosításában” (Dobrowolski 1972: 7). Amikor tehát a népi kultúra egy-egy jelenségének eredetére vagyunk kíváncsiak, akkor a katonaság szerepével is mindenképp számolnunk kell.

Természetesen messze meghaladná e dolgozat célkitűzéseit az összes olyan kulturális gyakorlat áttekintése, melyek esetében a néprajztudomány dokumentálta a katonaságnak a diffúzióban játszott szerepét. Jelen keretek között így mindössze arra van lehetőségünk, hogy példákat hozzunk a katonáskodásnak a kulturális elemek elterjesztésében játszott szerepére. Így például Kinda István a havadtói faragott sírkövek kapcsán Sebestyén Károlynak a témában közreadott írására (Sebestyén K. 1907) hivatkozva, valamint saját kutatásai nyomán megállapítja, hogy a kőfaragó mesterség a távoli földeket és háborút megjárt obsitosoknak köszönhetően terjedt el (Kinda 2016: 179). Györffy a Nagykunsággal kapcsolatban jegyzi meg, hogy hegyesre pödört bajusz divatja a katonaságtól került be (Györffy 1937: 121), Flórián Mária ugyanezt a népi kultúra egészével kapcsolatban valószínűsíti (Flórián 2009: 88). Hasonlóképpen a Kovách Aladár a Sárköz (Kovách 1907: 72), míg Garay Ákos általánosabb vonatkozásban mutat rá a sorkatonai szolgálat szerepére a hajviselet megváltoztatásában (Garay 1911).³⁴

Honti János egy monda elterjedése kapcsán veti fel, hogy a perszónali unió idején Lengyelországból kerülhetett át hozzánk katonák közvetítésé-

---

34 Schleicher Veronika szíves szóbeli közlése nyomán.

vel (Honti 1930: 36), Nagy Dezső pedig az első világháborús hadifogsághoz köti bizonyos történettípusok bekerülését egy-egy személy repertoárjába (Nagy D. 1954: 140). Általános jelleggel, különböző témaköröket érintve Soltész Miklós közöl szerteágazó adatokat szokások és különböző tárgyi elemek elterjedésére ismeretterjesztő jellegű munkájában (Soltész 1981). S ugyanígy a diffúzió és a katonaság sajátosabb témakörét jelenti a háború nyomán részben átalakuló tárgykultúra (Bereczki 2014; Reider 2015).

Következtetések

Áttekintésünk összegzése előtt röviden ki kell térnünk két általános, elméletibb jellegű kérdésre. Fentebb már érintettem a műfaji beosztással és a tudományos szövegek leválasztásával kapcsolatos problémákat, de a vizsgálandó források társadalmi csoportok szerinti behatárolására, illetve a néprajztudomány ezzel kapcsolatos feladatainak tisztázatlanságára még nem tértem ki. Ugyanis az, hogy a népi írásbeliség más jelenségeinek kutatásával ellentétben az elméleti kérdések tisztázására nem került sor, kiütözik abban is, hogy maguknak a kutatási feladatoknak a kijelölése és behatárolása sem történt meg. Tehát míg általában a népi írásbeliséggel kapcsolatban hosszas vitákat és dilemmákat lezárva napjainkra kialakultak alapvető konszenzusok, addig a katonasággal kapcsolatos szövegek a történettudomány szorosabb vonzaskörében maradván kívül estek ezeken a vitákon. Így továbbra is nyitott kérdés, hogy a katonasággal kapcsolatos szövegeket mint a népi írásbeliségbe tartozó jelenségeket vagy a katonaság sajátos társadalmi közegéhez kötődő korpuszt azonosítjuk. Az elválasztás természetesen korántsem lehet olyan merev vagy kizárólagos, mint ahogy ezt a fenti mondat sugallja, mégis éppen a társadalommal kapcsolatos megállapításaink indokolják ezeknek a kérdésfeltevés szintjén való szembeállítását. Vagyis ha népi írásbeliségről beszélünk, akkor alapvetően azon a néprajztudományi keretrendszeren belül maradunk, mely a kutatás tárgyát mint a népi vagy populáris kultúra, az alsóbb társadalmi rétegek vagy osztályok vizsgálatában jelöli ki. Így nem egyértelmű, hogy a kutatások feladatának tekintjük-e a magas kultúrával szorosabb kapcsolatot tartó társadalmi közegből érkezők írásgyakorlatát. A kérdésünk tehát, hogy a kiindulási pontunk a katonák társadalmi háttere vagy a katonaság sajátos társadalmi közegé? Amennyiben az előbbiből indu-

lunk ki, akkor egyértelmű, hogy – a huszadik század első feléig kizárólag – a középosztályból kikerülő hivatásos és tartalékos tisztek (Hajdu 1999) írásgyakorlata kívül esik a néprajztudomány kutatási körén. Ha azonban a katonaság közegeből indulunk ki, akkor azt vethetjük fel, hogy éppen az intézménynek a kulturális közvetítésben játszott szerepe miatt nem választhatjuk le ezeket a szövegeket. Hasonlóképpen az is emellett szólhat, hogy a katonaság közegeben az írásgyakorlat általában is hasonlóvá válik a populáris írásbeliséghez annyiban, amennyiben a szövegek kontextushoz kapcsolódnak, rituális vagy különleges eseményekhez, átmeneti vagy „extrém” élethelyzetekhez kötődnek (vö. Keszeg 2008b).³⁵

Hasonlóképpen elméleti dilemmákat vet fel, ha a huszadik század katonasággal kapcsolatos szövegeivel összefüggésben a propaganda, az állami népszerűsítés, az önfegyelmzés fent tárgyalt témáját idézzük fel. Niedermüller Péter definíciójából kiindulva, miszerint a folklór a „társadalmi, ideológiai, kulturális kizorítottság lenyomata” (Niedermüller 1981: 201) Küllös Imola (1997: 236) és Vasvári Zoltán (2001: 72) arra jut, hogy a kényszer és az összezártság nyomán e megnyilvánulásokat leírhatjuk egyfajta modern folklórként. Ha azonban tekintetbe vesszük, hogy az írás gyakorlatát és a különböző szövegeket hogyan tette az önfegyelmzés eszközévé a hadsereg és az állam, hogy az egyes korpuszok sok esetben milyen pontosan tükrözik, másolják az állami propaganda szövegeit, képeit, végül pedig hogy az állami kulturális intézményrendszer, a kiadók, a sajtó és más médiumok, milyen szerepet játszanak a szövegek és a történetek népszerűsítésében, a legitim beszédmódok kanonizációjában, akkor már jóval kritikusabbnak kell lennünk e besorolás helyességét illetően.³⁶

³⁵ Hasonló következtetésre jut Tarczai Béla, amikor amellett érvel, hogy a lágerkultúra két szintje nem különíthető el „mert mindkettő azonos forrásokból táplálkozott, azonos közösségi élményeket fejezett ki, az utóbbi természetesen profi színvonalon.” (Tarczai 2001: 351)

³⁶ E fenntartásainkat még tovább erősíti, ha Niedermüller definícióját teljes hosszában idézzük. „A továbbiakban folklórnak nevezem 1. bármely társadalmi formáció a hatalomban, a gazdasági-társadalmi-politikai-kulturális irányításban részt nem vevő, a társadalom elfogadott érték- és normarendszerével (explicit vagy implicit módon) szembenálló csoportjainak teljes társadalmi tudatát; valamint 2. a társadalom vagy társadalmi csoportok azon tudati és/vagy kulturális megnyilvánulásait, amelyeket – gazdasági, társadalmi, politikai, kulturális, szociológiai, stb. okokból – a *technikai jellegű (tömeg)kommunikációs eszközök nem továbbítanak, azaz legalizálnak*. Tehát a folklór mindig a társadalmi, ideológiai és kulturális kizorítottság lenyomata volt, és az ma is.” (Niedermüller 1981: 201, kiemelés tőlem B. Á.)

Ugyanakkor, ha az állami cenzúra és az öncenzúra³⁷ jól dokumentált példaira gondolunk, akkor a támogatás mellett már valóban számolhatunk a tiltás, a kizsorítottság szerepével, ahogy azzal is, hogy minden kor, társadalmi és politikai berendezkedés megköveteli az eseményt átélőktől, hogy tapasztalatukat az adott történeti esemény metanarratívájához igazítsák. A megkívánt keretbe be nem illeszthető történetek kiszorulnak a tömegkommunikációs csatornákból és a folklórban vagy az elfojtott egyéni tudatban élnek tovább. Így talán azt lehetne mondani, hogy minden korszaknak, kurzusnak megvan az a sajátos regisztere, ami folklórnak tekinthető. Egy szövegnek vagy szövegtípusnak így történelmileg is változó lehet a folklór státusza. Ami pedig a definíció első pontját érinti, valószínű, hogy a csoport kategóriáját az egyénére kell szűkíteniük.

A katonaság néprajzi kutatásának értékelése erősen függ a választott szempontrendszerrel. Ha minden olyan, a katonasággal valamilyen szempontból összefüggésbe hozható jelenséget tekintetbe veszünk, melyet a néprajztudomány a legkülönbözőbb kontextusokban regisztrált, akkor áttekinthetetlenül gazdag anyag áll a rendelkezésünkre. Ha csak azokat a közleményeket vesszük sorra, melyek esetén a kutatás direkt kapcsolatot tárt fel vagy direkt kapcsolatot keresett a katonaság és az adott jelenség között, akkor az eredmények már jóval szerényebbek. Végezetül, ha az egyes jelenségek egyszerű közreadását is leválasztjuk erről a csoportról, akkor már bizonyos hiányosságokat is kitapinthatunk. Különösen igaz ez a népi írásbeliséggel kapcsolatos közleményekre, melyek esetében a tudományos hozzájárulás sokszor kimerül a forrás felfedezésében, a szöveg gondozásában és közzétételében. Így a számtalan kiadvány ellenére még ma is érvényesnek tűnik Katona Imre megállapítása, miszerint e szövegek néprajzi értékét még alig aknázták ki (Katona 1994: 74). Hasonlóképpen a rengeteg értékes adat, mikrokontextus, jelenség rögzítése és elemzése mellett hiányoznak az általánosabb, nagyobb ívű kérdésekre adott válaszok, melyek kellő elmélyültséggel az intézmény megítélését, hatását, jelenlétét, a különböző mentalitások, tudáskészletek, repertoárok kérdéseit tisztáznák a népi kultúrában, egy-egy történeti kor vagy egy-egy régió viszonylatában.

---

³⁷ S itt nem csak a hatóságokkal vagy a felettesekkel szembeni esetekre, de a kibocsátó társadalmi közeggel szembeni öncenzúrára is gondolhatunk. Mint Katona Imre felhívja rá a figyelmünket, a parasztfiúk a trágár szövegeket a katonakönyvekből „leszerelés előtt gondosan ki is tépik, nehogy a hazaiak megbotránkozzanak!” (Katona 1994: 73)

Végezetül a tárgyalás keretrendszerét és az eddigi kutatások közös horizontját a katonaság intézményének a közvetítésben játszott szerepében jelölhetjük ki. A népi kultúra szempontjából a katonaságnak a legfontosabb funkciója, hogy a makrovilágot drámai, tragikus, komikus vagy tanulságos módon, de bevonja a mikrovilágba. A katona, a katonaviselt ember a makrovilág és a mikrovilág közötti közvetítővé válik, s ezzel státuszváltáson esik át. A leszerelt fiatal lehet, hogy a hazaúton a bőröndjét virtusból a vonat után köti, de mégsem jön haza üres kézzel: magával hozza egy idegen világ történeteit, tárgyait, ismereteit. Hasonlóképpen a beszállásolt katona idegenként ismereteket közvetít, az átvonuló hadseregek tagjaként pedig a fenti folyamatot megfordítva a mikrovilágot vonja be a makrovilágba, teszi ideiglenesen a makroesemények helyszínévé. Ahogy a modernizációval a mikrovilágban egyre jobban jelen van a makrovilág, ahogy a két világ közötti távolság egyre kisebb lesz, úgy távolodik a történet a fantasztikumtól, úgy tölt be a katonaság egyre kisebb szerepet az ismeretek közvetítésében. A fiatal azonban még ekkor is egy idegen világból tér vissza, az ismerős világban pedig még ekkor is idegen szereplők jelennek meg. A két világ találkozása mindkét esetben narratív és emlékezeti témává emelkedik, megtapasztalóikból *homo narrans* és *homo scribens* válik. A világok metszetében pedig nemcsak emberek találkoznak, de különböző tudás- és tárgykészletek is vándorolnak. A katonaságot e sajátos átmenetisége avatja a néprajztudomány egyik kimeríthetetlenül gazdag témájává.

Irodalom

Albert Ernő

1999 A népi verses levelekről In Keszeg Vilmos (szerk.): In Keszeg Vilmos (szerk.): *Írás, írott kultúra, folklór*. Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 30–56.

Babos Krisztina – Pintér Tamás

2016 *Mesék a Nagy Háborúból. Kovács György harctéri naplója*. Nagy háború Kutatásáért Közhasznú Alapítvány, Budapest.

Balázs Kovács Sándor – Csapai János

2011 Első világháborús katonaemlékek a Sárközből: levelek, fényképek, emlékművek. *A Wosinsky Mór Múzeum Évkönyve XXXIII.* 359–428.

Balogh Zoltán

2016 „A halál lakodalma” Id. Gyuris Ferenc salgótarjáni üvegfúvó első világháborús visszaemlékezése a galíciai harcterről. *A Dornyy Béla Múzeum Évkönyve XXXIX.* 80–101.

Banó István

1983 Szövegváltozatok egy népdalgyűjteményben. *Ethnographia* XCIV. (1) 36–50.

Bartos Endre

1977 Hányjánoskodás vagy népi mesemondás. *Művelődés.* XXX. (5) 46–47.

Bálint Sándor

1930 Szeged-vidéki babonás történetek. *Ethnographia* XLI. (1) 48–50.

1979 A régi szegedi katonaélet. Nép emlékezet és hagyományok. *Ethnographia* XC. (1) 54–68.

Beck Zoltán

1978 Zsilinszki János kézirásos verses-dalos füzetek katona korából, 1878-ból. *A Békés Megyei Múzeumok Közleményei* V. 115–178.

Bellosits Bálint

1897 A hetési faház. *Ethnographia* VIII. (1–2) 88–103.

1900 Régi babonák. *Ethnographia* XI. (8) 355.

Bene János (szerk.)

1998 Bernáth Zoltán: *Ukrajnától a párizsi medencéig.* Jósa András Múzeum, Nyíregyháza.

Benkóczy Emil

1909 Az egri fiatalság. *Ethnographia.* 1909 XX. (2) 104–106.

Bereczki Ibolya

2014 Háború előtt – háború után. A Nagy Háború lenyomatai a Szabadtéri Néprajzi Múzeum kiállításában. *Ház és ember* XXVI. 309–322.

Bereczki Ibolya – Pozsony Ferenc (szerk.)

2016 *Üzenet a frontról. Ferenc tüzér levelei 1914–1918.* Skanzen, Szentendre.

Békési Gábor – Tóth Arnold

2006 „Hadifogoly vagyok, nem enged Amerika haza...” Marsalkó Mihály hadifogolynaplójának irodalmi és folklorisztikai vonatkozásai. *A Hermann Ottó Múzeum Évkönyve.* XLII. 558–571.

Béres András

1955 Mai mesélő alkalmak. *Ethnographia.* LXVI. (1–4) 433–444.

Biró A. Zoltán

1994 A történetmondás mint az antropológiai kutatás tárgya. Kutatás-módszertani tanulmány. *Antropológiai Műhely*. II. (2) 55–72.

Bogdán Melinda

2018 A nagy ceruzaháború. Gyermekrajzok 1914–1918-ból. In: Török Róbert – Závodi Szilvia (szerk.): *Háborús hétköznapiak II*. Magyar Kereskedelmi és Vendéglátóipari Múzeum, Budapest, 75–92.

Csarkó Imre

2014 „Memento mori” Három bihari katona kéziratos naplója az első világháborúból. *A Bihari Múzeum Évkönyve XVII–XIX*. 95–170.

Csonka-Takács Eszter

2008 A sorkatonasághoz kapcsolódó átmeneti rítusok Gyimesben. In: Ilyés Sándor–Keszeg Vilmos (szerk.): *Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve 16*. Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 133–158.

Csorba Béla

2016 Rabszolgák még nem vagyunk. *Létünk XLVI*. (1) 105–125.

Csunderlik Péter

2017 „A háború mint óriási átfogó gondolat” – Kultúra és a „háború kultúrája” Magyarországon. In: Kaba Eszter (szerk.): *Háborús mindennapok - mindennapok háborúja : Magyarország és a Nagy Háború - ahogy a sajtó látta (1914–1928)*. Politikatörténeti Intézet–Napvilág Kiadó, Budapest, 87–105.

Csupor István

1987 A fényképkészítés alkalmi és szokásai Cinkotán. *Ethnographia* XCVIII. (1) 54–82.

Dimény-Haszmann Orsolya

2011 Írott emlékek az első világháborúból. In: Kinda István (szerk.): *Beavatás. Tanulmányok a zabolai Fiatal Néprajzkutatók Szemináriumának anyagából (2008–2011)*. Kriza János Néprajzi Társaság–Csángó Néprajzi Múzeum, Kolozsvár–Zabola, 207–234.

Dobos Ilona

1964 Az „igaz” történetek műfajának kérdéséről. *Ethnographia* LXXV. (2) 198–217.

Dobrowolski, Kazimierz

1972 A hagyományos paraszti kultúra. (ford. Györgyi Erzsébet) *Ethnographia* LXXXIII. (1) 1–28.

Ecsedi István

1912 A debreczeni népi építkezés. *Néprajzi Értesítő* XIII (3–4), 157–194.

Erdélyi János

1846 *Népdalok és mondák*. Kisfaludy Társaság, Pest.

Ericsson, Kjersti – Simonsen, Eva (eds.)

2005 *Children of World War II. The Hidden Enemy Legacy*. Berg, Oxford–New York.

Erostyák Zoltán (közread. és szerk.)

2003 *Nagy Sándor: „Bűnösök vagyunk talán?!”* Szántó Kovács János Területi Múzeum, Orosháza.

Farkas Kinga

1999 A népi írásbeliségről – Kusztos Vilmos verses füzete kapcsán. In: Keszeg Vilmos (szerk.): *Írás, írott kultúra, folklór*. Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 227–239.

Fazekas Lóránd

2008 Az első világháborús sebesült katona időtöltése. In: Ilyés Sándor–Keszeg Vilmos (szerk.): *Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve 16*. Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 97–102.

Fábián Gyula

1910 Palócz Krisztus-mondák. *Ethnographia* XXI. (5) 302–308.

Feltóthy László

1896 Boszorkány-mondák Hajdu-Szoboszlón. *Ethnographia* VII. (1) 90–93.

Fél Edit

1937 Adatok Dunapataj néprajzához. *Néprajzi Értesítő* XXIX. (3–4) 350–366.

Fél Edit – Hofer Tamás

2010 „Mi, korrekt parasztkok...” *Hagyományos élet Átányon*. Korall, Budapest.

Flórián Mária

2009 Parasztjelmezek a 19. századi magyar színpadon. *Néprajzi Értesítő*. XCI. (1) 81–108.

Freud, Sigmund

1995 Tömegpszichológiai és én-analízis. (ford. Szalai István) In: Freud, Sigmund: *Tömegpszichológia. Társadalomlélektani írások*. Cserépfalvi, Budapest, 185–248.

Fussel, Paul

1975 *The Great War and Modern Memory*. Oxford University Press, New York–London.

Fülöp Hajnalka

2016 Családi élet és helyi közösség egy kalotaszegi faluban. In: Mohay Tamás (szerk.): *Nemzedék, szerep, érték. Családi kapcsolatok, szokásrend és értékváltások történeti alakulása a 20. században.* ELTE BTK Néprajzi Intézete, Budapest, 41–56.

Galambos Sándor

2008 „Fejünk fölött a gránát és srapnel füttyülve járt” Varga György káplár jegyzetei az első világháborúból. *Szabolcs-Szatmár-Beregi Levéltári Évkönyv* XVIII. 317–354.

Gallusz László

1997 *Az élet poklában. Bácskaiak vallomása az oroszországi hadifogságról.* Jugoszláviai Magyar Művelődési Társaság, Újvidék.

Garay Ákos

1911 Régi magyar férfihajviseletek. *Néprajzi Értesítő* XII. (2–3) 81–99.

Gasparikova, Vera

1988 *A népi próza a múltban és napjainkban.* Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Tanszék, Debrecen.

Gál Adél

2011 A II. világháború emlékei Jana Ferenc kéziratos füzetében. *Ethnica* XIII. (1) 10–13.

Gelencsér József

2000 Katonaélet Székesfehérváron. *Honismeret* XXVIII. (3) 65–69.

Gennep, Arnold van

2007 *Átmeneti rítusok.* (ford. Vargyas Zoltán) L'Harmattan, Budapest.

Gereben Ferenc

2017 „Most minden valamirevaló férfinek itt a helye!” Egy első világháborús dokumentumgyűttes vallomásai (1914–1918). Gondolat, Budapest.

Gömöri Jenő

1916 *Katona nóták.* Nap Nyomda, Budapest.

1918 *A nagy háború katona nótái.* Lampel Róbert Rt. Könyvkiadóvállalat, Budapest.

Gyáni Gábor

2016 Az első világháború emlékezete. In Uő.: *A történelem mint emlék (mű).* Kalligram, Budapest, 152–185.

Györffy István

1926 Az alföldi kertes városok. *Néprajzi Értesítő* XVIII. (3), 105–136.

- 1937 A nagykun viselet a XVIII. században. *Ethnographia* XLVIII. (2 – 3) 114–139.
- 1939 *Néphagyomány és a nemzeti művelődés*. Egyetemi Néprajzi Intézet, Budapest.
- Gyulai Ágost
- 1916 *Háborús antológia*. Élet, Budapest.
- Hajdu Tibor
- 1999 *Tisztikar és közeposztály. Ferenc József magyar tisztjei*. História – MTA Történettudományi Intézet, Budapest.
- Hanák Péter
- 1973 Népi levelezések az I. világháborúból. *Valóság* XVI. (3) 62–87.
- Haraszti Emil (szerk.)
- 1918 *Daliás Idők muzsikája*. k. n., Budapest.
- Hathalmi Gabnay Ferencz
- 1903 Gyermekjátékok. *Néprajzi Értesítő* IV. (8) 233–257.
- Hauptman Gyöngyi
- 2016 „...a harctéren voltam az első világháborúban 1918. november 18-ig”. A Nagy Háború mint élettörténeti fordulópont. *A Kaposvári Rippl-Rónai Múzeum Közleményei* IV. 339–350.
- Hámori Péter
- 2006 Határváltás és emlékezet szatmári és máramarosi interjúk alapján. In: Czoch Gábor – Fedinec Csilla (szerk.): *Az emlékezet konstrukciói. Példák a 19-20. századi magyar és közép-európai történelemből*. Teleki László Alapítvány, Budapest, 209–219.
- Honti János
- 1930 A Szilágyi és a Hajmási monda rokonai és eredetkérdése. *Ethnographia* XLI. (1) 25–37.
- 1934 A néphagyomány megmentéséről. *Debreceni Szemle* VIII. (5) 219–226.
- Horányi Özséb
- 1987 Reflexiók Kunt Ernő tanulmányához. *Ethnographia* XCVIII (1) 48–53.
- Illyés Bence
- 2016 Pajzs és vért. Egy első világháborús katona imakönyv olvasatai. In: Glässer Norbert – Zima András (szerk.): *„A királyhűség jól bevált útján...” Rendi és nemzeti kötődések szimbolikus változásai 1867 és 1918 között*. SZTE Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék, Szeged, 363–374.

Johler, Reinhard

2010 Laboratory Conditions: German-Speaking Volkskunde. In: Reinhard Johler – Christian Marchetti – Monique Scheer (eds.): *Doing Anthropology in Wartime and War Zones. World War I and the Cultural Sciences in Europe*. Transcript Verlag, Bielefeld, 123–140.

Józsa Antal

1970 *Háború, hadifogság, forradalom*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

József Álmos

2000 Levelek és egyéb írott emlékek az első világháborúból. *Acta Siculica* IV. 297–312.

Karacs Zsigmond

1993 *Földesi katonalevelek a második világháborúból*. ELTE Magyar Nyelvtörténeti és Nyelvjárási Tanszék–MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest.

Katona Imre

1970 A magyar népi líra tartalmi-tematikai tagolódása. *Ethnographia* LXXXI. (2–4) 288–307.

1975 „Édesanyám rózsafája...” Egyszakaszos népdalok vándorlása és változatai. *Ethnographia* LXXXVI. (4) 491–520.

1976 Parasztságunk történelemszemlélete. *Szociológia* V. (3–4) 514–522.

1978 A magyar népdal a legújabb kutatások fényében. *Üzenet* VIII. (12) 696–700.

1979 Reminiscences of Primitive Divisions of Labor Between Sexes and Age Groups in the Peasant Folklore of Modern Times. In: Stanely Diamond (ed.): *Toward a Marxist Anthropology. Problems and Perspectives*. Mouton, Hauge, 375–383.

1980a Az élő magyar népköltészet műfaji rendszere. *Artes populares* VI. 219–221.

1980b Férfi folklór – női folklór (a különböző műfajok elemzése). *Artes populares* VI. 265–272.

1980c *Mi a különbség? Közéleti vicceinkről*. Magvető, Budapest

1994 Népi kéziratok katonakönyveink művelődéstörténeti jelentősége. *Honismeret* XXII (2) 72–74.

1999 Népköltészetünk műfajainak nemek közötti megoszlása. In: Küllős Imola (szerk.): *Hagyományos női szerepek. Nők a populáris kultúrában és a folklórban*. Magyar Néprajzi Társaság, Budapest, 95–102.

Kálmány Lajos

1952 *Történeti énekek és katonadalok*. Közoktatásügyi Kiadó Vállalat, Budapest

Keszeg Vilmos

2000 Szövegtípusok, szövegfunkciók és íráshasználat az aranyosszéki temetési szertartásban. In: Cseri Miklós – Kósa László – T. Bereczki Ibolya (szerk.): *Paraszti múlt és jelen az ezredfordulón*. Magyar Néprajzi Társaság–Szabadtéri Néprajzi Múzeum, Budapest–Szentendre, 131–163.

2002 A kisebbségi sors narratívumai. In Keszeg Vilmos: *Homo narrans. Emberek, történetek és kontextusok*. Komp-Press–Korunk Baráti Társaság, Kolozsvár, 257–309.

2007a A történelmi emlékezet alakzatai. In: Szemerkenyi Ágnes (szerk.): *Folklor és történelem* Akadémiai Kiadó, Budapest, 18–43.

2007b A népmese előadásának módja és kontextusa. *Ethnographia* CXVIII (1) 15–70.

2008a A katonaság és a történelem. In: Ilyés Sándor–Keszeg Vilmos (szerk.): *Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve 16*. Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 205–254.

2008b *Alfabetizáció, írásszokások, populáris írásbeliség*. Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár

2011 *A történetmondás antropológiája*. Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár.

2018 Keresztútzben a népi kultúra: interpretációs és kontextualizáló kísérletek. In: Jakab Albert Zsolt–Vajda András (szerk.): *A néprajzi örökség új kontextusai. Funkció, használat, értelmezés*. Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 29–77.

Kincses Katalin Mária

2018 A galíciai front 1916-ban Házi Jenő naplói alapján. In: Török Róbert – Závodi Szilvia (szerk.): *Háborús hétköznapok II*. Magyar Kereskedelmi és Vendéglátóipari Múzeum, Budapest, 65–74.

Kinda István

2002 Világháborús események egy élettörténet tükrében. In: Szabó Á. Tőhötöm (szerk.): *Életutak és életmódok*. Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 55–70.

2016 Kőfaragók, sírkövek, jelképek Havadtón a 19. században. In: Jakab Albert Zsolt – Vajda András (szerk.): *Érték és közösség*. Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 169–206.

Kocsis Gyula

1995 Bakanapló. *Studia Comitatus XXV.* (1) 217–233.

Konsza Samu

1934 Katonadalok a székely népköltészetben. In György Lajos (szerk.): *Az Erdélyi Múzeum-Egyesület Sepsiszentgyörgyön 1933. augusztus 27–29. napjain tartott tizenkettedik vándorgyűlésének Emlékkönyve.* Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár, 52–58.

Kontra Miklós

2013 Katonalevelek – nyelvész szemmel. *Ethnographia CXXIV.* (2) 254–257.

Kovách Aladár

1907 A Tolnamegyei Sárköz népviselete. *Néprajzi Értesítő VIII.* (1–2) 71–94.

Kovács Eleonóra (szerk.)

2017 „Éreztem az események fontosságát” Balla Károly I. világháborús emlékirata. Tarsoly, Budapest.

Kovács Ilona

2012 *Katonalevelek. Soldier Letters.* Néprajzi Múzeum, Budapest.

Környeiné Gaál Edit

1985 *Az első világháború emlékei a népi kéziratos forrásokban és a szájhagyományban.* Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Tan-széke, Debrecen.

1997 *Parasztsorsok. Források a 20. század első feléből.* Kossuth Lajos Tudományegyetem, Debrecen.

Kriston Vízi József

2004 A répáshutai fiatalság életmódja és társas élete. In: Kriston Vízi József: *Vendégségben Palócföldön. Folklorisztikai írások a 20. század végéről.* Hermann Ottó Múzeum, Miskolc, 69–82.

Kríza Ildikó

1971 Ballada klasszifikáció – ballada műfaj. In: *Népi Kultúra – Népi Társadalom V–VI.* 183–197.

1986 National identity - ethnic identity. Järvinen, Irma-Riita (ed.): *Contemporary Folklore and Culture Change.* Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki, 54–61.

Kunt Ernő

1987 Nép-rajz és fotó-antropológia. *Ethnographia XCVIII.* (1) 1–47.

Kunt Gergely

2011 Az ellenség teste: a vizuális degradálás eszközei első világháborús képeslapokon. *Hadtörténeti Múzeum Értesítője*. XII. 227–242.

2017 Wartime Sexual Economy as Seen through a Hungarian Woman's World War II Diary. *Feminist Studies* XLIII. (1) 108–133.

Küllős Imola

1997 Kísértő múlt. A sztálini légerek költészete egy folklorista szemével. In: Küllős Imola–Molnár Ambrus (szerk.): *Vallási néprajz 9. Kárpátaljai tanulmányok*. Református Egyház Teológia Doktorok Kolégiuma, Budapest.

2006 A második világháborús hadifogoly és légerversek. In: Küllős Imola–Vasvári Zoltán (szerk.): *Áldozatok. A második világháborús hadifogolytáborok és a sztálini légerek folklórából*. Európai Folklor Intézet–L'Harmattan, Budapest, 79–112.

Küllős Imola – Vasvári Zoltán (szerk.)

2006 *Áldozatok. A második világháborús hadifogolytáborok és a sztálini légerek folklórából*. Európai Folklor Intézet–L'Harmattan, Budapest.

Kürti László – Papp Klára

2016 „Egy csöpp kultúra nincs az egész háborúban” Kecskés József naplója 1915-ből. *Debreceni Déri Múzeum Évkönyve*. LXXXVI. 45–94.

2018 „Már az ember állatnak van számítva” – ifj. Kónya Pál (1899–1918) első világháborús naplója. *Cumania* XXVIII. 217–236.

Landgraf Ildikó

2013 Jókai anekdotái. In: Hansági Ágnes–Hermann Zoltán (szerk.) *Jókai & Jókai. Tanulmányok*. L'Harmattan–Károli Gáspár Református Egyetem, Budapest, 135–151.

2016 „Király, pásztor és nyáj egy legyen!” Az uralkodócsalád reprezentációja az 1867–1918 közötti magyar populáris olvasmányokban és hatásuk a szóbeli hagyományokra. In: Glässer Norbert – Zima András (szerk.): *„A királyhűség jól bevált útján...” Rendí és nemzeti kötődések szimbolikus változásai 1867 és 1918 között*. SZTE Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék, Szeged, 23–36.

2017 „...segíts meg utunkon...” Egy I. világháborús hadifogolynapló és utóélete. In: Jakab Albert-Zsolt – Vajda Andreás (szerk.): *Aranyhíd. Tanulmányok Keszeg Vilmos tiszteletére*. Kriza János Néprajzi Társaság–BBTE Magyar Néprajz és Antropológia Intézet–Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár, 801–815.

Lanczendorfer Zsuzsanna

2014 Egy sokoróaljai iparos önvallomása életútjáról. In: Deáky Zita–Smid Bernadett (szerk.): *Emlék, emlékezet, életút*. ELTE BTK Néprajzi Intézet, Budapest, 215–224.

László Lilla

2008 Katonaság és biográfia. A háborús élmény helye az élettörténetben. In: Ilyés Sándor–Keszeg Vilmos (szerk.): *Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve 16*. Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 159–176.

Lázár Katalin

1985 Tápó menti népdalok. *Studia Comitatensia* XVI. (1) 903–950.

Lévi-Strauss, Claude

1966 The Scope of Anthropology. *Current Anthropology* VII. (2) 112–123.

Lőrinczi Tünde

2011 Csekme Károly második világháborús emlékei. A fényképezés és az önéletírás gyakorlata mint identifikációs magatartás. In: Jakab Albert Zsolt – Pozsony Ferenc (szerk.): *Páva. Tanulmányok egy orbaiszéki faluról*. Kriza János Néprajzi Társaság–Csángó Néprajzi Múzeum, Kolozsvár–Zabola, 233–252.

Manga János

1942 Adatok a nyugati palóc házassági szokásokhoz. *Néprajzi Értesítő* XXXIV. (3–4) 173–202.

Martin Kornél

2001 Martin Ferenc tartalékos hadnagy első világháborús feljegyzései. *Hadtörténelmi Közlemények* CXIV. (1) 139–191.

Mezei Orsolya

2014 „Közben eszembe jut egy olyan epizód is...” Egy falusi tanító emlékezetstruktúrája írásban és szóban. In: Deáky Zita–Smid Bernadett (szerk.): *Emlék, emlékezet, életút*. ELTE BTK Néprajzi Intézet, Budapest, 225–234.

Mona Ilona

1959 Népdalszöveg rendszerezés és népdalszöveg tipológia. *Ethnographia* LXX. (4) 563–578.

Moore, Aaron William

2013 *Writing War. Soldiers Record the Japanese Empire*. Harvard University Press, Cambridge, MA–London.

Nagy Adrienn

2017 A „Nagy Háború” az egyéni emlékezetek tükrében. *Pro Minoritate* XXVII. (3) 11–31.

Nagy Dezső

1954 Adatok a Csongrád megyei munkásfolklorhoz. *Ethnographia* LXV. (1–2) 120–141.

Nagy Endre

1915a *A nagy háború anekdotakincse*. Singer és Wolfner, Budapest.

1915b *Tábori levelek*. Singer és Wolfner, Budapest.

Nagy Ilona

2011 Folklor adatok egy negyedi katonakönyvben, a 19. század második feléből. *Acta Ethnologica Danubiana* XIII. 213–228.

Nagy Olga

1978 *A táltos törvénye. Népmese és esztétikum*. Kriterion, Budapest.

Nagyné Batári Zsuzsanna

2014 Frontkarácsonyok. *Ház és ember* XXVI. 323–333.

Németh Györgyi

1985 A 10-es honvédek és a 10-es honvéd 1917–1918-ban. In *A Hermann Ottó Múzeum Évkönyve* XXII–XXIII, 131–148.

Niedermüller Péter

1981 A mindennapok folklórja avagy a folklór mindennapjai. In: Niedermüller Péter (szerk.): *Folklór és mindennapi élet*. Népművelési Intézet, Budapest, 192–219.

Oláh Gyula

1994 Ritualizáció, személyiség és közösségi identitás. In: Romsics Imre (szerk.): *A másik ember. A Fiatal Néprajzkutatók III. konferenciájának előadásai*. Viski Károly Múzeum, Kalocsa.

Oláh Sándor

2016 A nagy háború alulnézetből. In: Oláh Sándor: *Kényszerek – tanúságtevők. Történetek a legrosszabb évszázadból*. Pro-Print, Csíkszereda.

Olosz Katalin

2003 Játék a csatatéren. In: Szikszai Mária (szerk.): *Játék és kultúra*. Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 112–119.

2009 Az Erdélyi Múzeum-Egyesület és az Erdélyi Múzeum népköltészetrel kapcsolatos tevékenysége (1859–1948). *Erdélyi Múzeum* LXXI. (3–4) 137–145.

Ortutay Gyula

1952 Kossuth Lajos a magyar nép hagyományaiiban. *Ethnographia* LXIII. (3–4) 263–307.

Papp László

1940 A kiskunhalasi tanyatelepülés kialakulása. *Néprajzi Értesítő* XXXII. (3–4) 285–310.

Pálos Ede

1911 A Rábaköz és Győr vidékének népművészete. *Néprajzi Értesítő* XII. (2–3) 150–173.

Pásztor Gergely

2001 Parasztok mundérban. *Artes Populares* XVIII. (1) 246–266.

Penavin Olga

1980 A realizstikus folklór egy terméke, Dora Emil verses beszámolója katonáskodásáról. *Hungarológiai Közlemények* XII. (45) 37–76.

Petersák Tivadar

1989 Történelem, politikai propaganda, helyi események a képes levelezőlapokon. *A Hermann Ottó Múzeum Évkönyve*. XXVII. 297–320.

2016 Első világháborús propaganda képeslapok. In: Glässer Norbert – Zima András (szerk.): „A királyhűség jól bevált útján...” Rendi és nemzeti kötődések szimbolikus változásai 1867 és 1918 között. SZTE Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék, Szeged, 337–348.

Pihurik Judit

2007 *Naplók és memoárok a Don-kanyarból*. Napvilág, Budapest.

Pozsony Ferenc

2008 Gazdasági élet Zabolán az első világháború idején egy zabolai tüzér leveleinek tükrében. In: Ilyés Sándor–Keszeg Vilmos (szerk.): *Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve 16*. Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 189–199.

Reider Mónika

2015 Hadifogsághoz kapcsolódó emléktárgyak a II. világháború idejéből: válogatás a Hadtörténeti Múzeum gyűjteményeiből. *A Hadtörténeti Múzeum Értesítője* XV. 309–325.

Rémiás Tibor

2006 Marsalkó Mihály dachau hadifogolytábori (1945–46) zsebkönyve. *A Hermann Ottó Múzeum Évkönyve* XLII. 540–547.

Réthey Prikkel Miklós

1991 *Az igaztörténet*. Kossuth Lajos Tudományegyetem, Debrecen.

Rouso, Henry

2010 A New Perspective on the War. In: Echternkamp, Jörg – Martens, Stefan (eds.): *Experience and Memory. The Second World War in Europe*. Berghahn, New York–Oxford.

Schmidt Tibolt

1915 Katona a hazai oláh népköltészetben. *Ethnographia* XXVI. (4–6) 288–299.

Sebestyén Károly

1907 Háromszéki sírkövek. *Néprajzi Értesítő* VIII. (1–2) 105–110.

Sebestyén Gyula

1916 Gömöri Jenő: Katonanóták. *Ethnographia* XXVII. (6) 305–306.

Selmeczi Kovács Attila

2005 A huszár mint nemzeti jelkép a magyar népművészetben. *Ethnographia* CXVI (1) 1–13.

Seprődi János

1906 A magyar katona-dalokról. *Ethnographia* XVII. (1) 55–59.

Simon Károly

1994 „Ezekkel szolgáltam a császárt” „Gefrájter Koloman Csizmadia 1902 Beli öreg vitéz” két katonakönyvének emlékezetes lapjai. *Honismeret* XXII (2) 75–80.

Simonis, Paolo De – Dei, Fabio

2010 Wartime Folklore: Italian Anthropology and the First World War. In: Jöhler, Reinhard – Marchetti, Christian – Scheer, Monique (eds.): *Doing Anthropology in Wartime and War Zones. World War I and the Cultural Sciences in Europe*. Transcript Verlag, Bielefeld, 75–98.

Soltész István

1981 *El kell menni katonának. A falusi ember és a régi katonáskodás*. Zrínyi, Budapest.

1986 *Szoross Parancsolat eljött. Népballadák háborúkról, katonákról*. Zrínyi, Budapest.

Soós László

2007 „... én meg itt szenvedek ezen a muszka földön.” Soós László tartalékos tüzérőrzvezető doni naplója és levelezése. Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltár, Szolnok.

Spóner Péter

2003 A Herman Ottó Múzeum Helytörténeti Adattár első világháborúra vonatkozó gyűjteményének adatbázisa. *A Hermann Ottó Múzeum Évkönyve* XLII. 634–643.

Szabó Dániel

2007 Katonadalok és az első világháború. *Aetas* XXII. (1) 44–61.

Szalay Olga (vál.)

2014 „...Eljött az idő: visznek katonának” 101 magyar katonadal a világháború idejéből. Nemzeti Közszerkesztési Egyetem, Budapest.

Szalay Olga

2016 Birodalmi, holott nemzeti, mégis nemzetek felett. Bartók és Kodály korszakjelző katonadal gyűjteménye a nagy háború idejéből. In: Glässer Norbert – Zima András (szerk.): „A királyhűség jól bevált útján...” Rendi és nemzeti kötődések szimbolikus változásai 1867 és 1918 között. SZTE Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék, Szeged, 73–84.

Szapu Magda

1998 *1848-as katonadalok és Kossuth-nóták Somogyban*. Somogy Megyei Múzeumok Igazgatósága, Kaposvár.

Szendrey Ákos

1937 A társadalmi érintkezés formái. *Ethnographia* XLVIII. (4) 372–385.

Szendrey Zsigmond

1916a Háborús babonák. *Ethnographia* XXVII. (1–3) 138.

1916b A lövészárkok babonái. *Ethnographia* XXVII. (6) 294–295.

1918 Gömői Jenő: A nagy háború magyar katonanótái. *Ethnographia* XXIX. (1–4) 157–160.

1925 Jókai, az etnográfus. *Ethnographia* XXXVI. (7–12) 130–133.

1943 Műveltségtörténet és babonafejlődés. *Ethnographia* LIV. (1) 56–63.

Szenti Tibor

1988 *Vér és pezsgő. Harctéri naplók, visszaemlékezések, frontversek, tábori és családi levelek az első világháborúból*. Magvető, Budapest.

Szepessyné Judik Dorottya

2016 A „nagy háború” egy losonci önkéntes szemével. Patak Károly hadinaplója. *A Dornay Béla Múzeum Évkönyve* XXXIX. 59–79.

Szilágyi Judit

2009 A kötelező katonai szolgálat emlékezete és szerepe az egyetemi hallgatók identitásának kialakításában. *Ethnica* XI. (2) 55–60.

Szilágyi Miklós

1986 A régi fényképek helytörténeti és néprajzi forrásértéke. In: Szilágyi Miklós: *Gyűjtőmódszerek és forráskritika a néprajztudományban*. Kossuth Lajos Tudományegyetem, Debrecen, 25–40.

- 2003 Érdekes esetek, érdekes emberek. *Ethnica*. V. (2) 61–63.
- 2011 Az én-történetek és a mese. Az obsitos történetekről. In: Benedek Katalin (szerk.): *A népköltészet terített asztalánál*. MTA Néprajzi Kutatóintézete, Budapest, 259–264.
- 2011 *Fínessel köll élni. A háború és a hadifogság a szóbeliségben*. MTA Néprajzi Kutatóintézete, Budapest.
- Szűcs Sándor
1956 *Háry János bajtársai*. Damjanich János Múzeum, Szolnok.
- 1962 *Verbunkos- és obsitos-históriák a néphagyományban*. Magvető, Budapest.
- 2008 Alföldi históriák. Beklen Alapítvány, Karcag–Túrkeve.
- Takács András
1996 Military Registration at Szék. An Analysis of a Rite of Passage. *Acta Ethnographica Hungarica* XLI (1–4) 261–276.
- Takács Lajos
1951 Népi verselők, hírversírók. *Ethnographia*. LXII. (1–2) 1–49.
- Tarczai Béla
1991 Magyarok a nyugati hadifoglytáborokban. *A Hermann Ottó Múzeum Évkönyve* XXVIII–XXIX. 305–327.
- 2001 Szellemi élet a foglytáborokban. *A Hermann Ottó Múzeum Évkönyve*. XL. 347–359.
- 2006 Marsalkó Mihály „ormester, amerikai hadifogoly”. *A Hermann Ottó Múzeum Évkönyve*. XLII. 548–557.
- Tipary László
2003 *El kell menni katonának... Mesélnek a régi katonafüzetek*. Lilium Aurum, Dunaszerdahely
- 2006 *Szeretnék május éjszakákon... Történelmi korrajz a II. világháborúról és az orosz hadifogságról*. Lilium Aurum, Dunaszerdahely.
- Tóth Arnold
2013 19. századi magyar kéziratos vőfélykönyvek és a népi írásbeliség. *Ethnographia* CXXIV. (2) 156–188.
- Tóth Ágnes
2012 Személyes sors és sorsközösség egy sváb parasztasszony naplójában (1944–1947). In: Bárdi Nándor – Tóth Ágnes (szerk.): *Egyén és közösség Tanulmányok*. Vajdasági Magyar Művelődési Intézet, Zenta, 253–275.

Tóth Árpád

1917 Gyulai Ágost: Háborús antológia. *Nyugat* X. (5) 507–509.

Tóth Gábor

2014 Kimondatlan történetek, élettörténeti írások Budapest ostromáról.

In: Deáky Zita–Smid Bernadett (szerk.): *Emlék, emlékezet, életút*. ELTE BTK Néprajzi Intézet, Budapest, 237–248.

Tötszegi Tekla

2008 Egyetemista lányok katonáskodása az 1970-es–1980-as években Romániában. In: Ilyés Sándor – Keszeg Vilmos (szerk.): *Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve 16*. Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 117–132.

Turner, Victor

2002 *A rituális folyamat*. (ford. Orosz István) Osiris, Budapest.

Túri Béla

1916 *A háború belülről nézve*. Élet, Budapest.

Udvardi Lázár

1996 *Emlékeim a hadifogságból 1914–1920*. Türr István Múzeum, Baja.

Ujváry Zoltán

1980 Népköltészet és irodalom a népi kéziratok könyvekben. In: Ujváry Zoltán: *Népszokások, népköltészet*. Hajdú-Bihar Megyei Múzeumok, Debrecen, 425–556.

Vajkai Aurél

1998 *1848 emlékei a népi díszítőművészetben*. Magyar Néprajzi Társaság, Budapest.

Vasvári Zoltán

1995 Bolond, aki nem kártyázik! Hagyományos közösségek kártyázási gyakorlata a XX. században. *Ethnographia* CVI. (2) 953–981.

1999 „Hallgass a szív szavára...” Emlékversek funkcionális használatban parasztságunk kezén. In: Keszeg Vilmos (szerk.): *Írás, írott kultúra, folklór*. Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 119–128.

2000 „Erőt a jó Istenbe vetett hitünkéből merítettünk”. A hadifogolyemlékek néprajzi kutatásáról. *Néprajzi Látóhatár* IX. (3–4) 545–556.

2001 Üzenet a fogságból. A hadifogolytáborok költészetéről. *Honismeret* XXIX. (2) 72–77.

2006 A hadifogság és a lágerévek idejéről szóló visszaemlékezések jellemzőiről. In: Küllös Imola–Vasvári Zoltán (szerk.): *Áldozatok. A második világháborús hadifogolytáborok és a sztálini lágeretek folklórából*. Európai Folklór Intézet–L’Harmattan, Budapest, 52–78.

Verebéli Kincső

1995 A szépírástól a képirásig. *Népi Kultúra – Népi Társadalom* XVIII. 205–236.

Versényi György

1901 Erdélyi népmondák III. *Ethnographia* XII. (6) 266–272.

Veress D. Csaba

1986 Győrffy Endre honvédhadnagy naplója 1849-ből. In: S. Lackovits Emőke (szerk.): *Történeti és néprajzi dolgozatok a Káli-medencéből*. Veszprém megyei Múzeumi Igazgatóság, Veszprém, 6–13.

Viga Gyula

1985 Néhány kisgyőri katonalevél az első világháborúból. In: *A Herman Ottó Múzeum Közleményei*. XXIII. 89–95.

Virágh Ferenc

1914 *Mindnyájunknak el kell menni!* Attila Nyomda, Budapest.

Xantus Gyula – Zsupos Zoltán

1989 „Katona nélkül mit sem ér a mennyiség...” *Válogatás Kiss István nagyváradi kéziratosa katonakönyvéből*. Berettyóújfalu és Biharke-resztes Városi Tanácsa, Berettyóújfalu.

Zsigmond Júlia

2008 Egy továbbmesélt katonatörténet. Történetek egy történetről. In: Ilyés Sándor – Jakab Albert Zsolt – Szabó Á. Tőhötöm (szerk.): *Levyomatok. Fiatal kutatók a népi kultúráról* 7. Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 49–62.

(n. n.)

1916 A debreezeni Csokonai-Kör háborús népköltési pályázatának eredménye. *Ethnographia* XXVII. (6) 139.